

Civitates et oppida. Sieć miejska województwa rawskiego w świetle rejestrów poborowych z 1563 i 1579 r.

Author: Michał Słomski

PL ISSN 0023-5881; e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM74.2026.2.002>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/300426>

Jak cytować:

Słomski, M. (2026). Civitates et oppida. Sieć miejska województwa rawskiego w świetle rejestrów poborowych z 1563 i 1579 r. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 74(2), 171–210. <https://doi.org/10.23858/KHKM74.2026.2.002>

Michał Słomski*

Civitates et oppida. Sieć miejska województwa rawskiego w świetle rejestrów poborowych z 1563 i 1579 r.

Civitates et oppida. The urban network of Rawa Voivodeship according to the tax registers from 1563 and 1579

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie sieci miejskiej województwa rawskiego i jej zróżnicowania na podstawie sum wniesionych przez ośrodki w ramach poboru królewskiego. Do analizy wykorzystano rejestry poborowe województwa rawskiego z lat 1563 i 1579. Były to spisy utworzone bezpośrednio w roku aktualizacji podatkowej lub tuż po, dlatego uznane zostały za odpowiednie do badań. Na sieć miejską województwa składało się w latach osiemdziesiątych XVI w. 20 miast. Miała ona zróżnicowany charakter; wyróżniono dwa główne ośrodki — Łowicz i Rawę — płacące najwięcej do skarbu królewskiego, jeden zbliżający się do nich potencjałem (Sochaczew), pięć ośrodków średniej wielkości, sześć lokalnych centrów oraz sześć osiedli z trudem utrzymujących status miasta.

Słowa kluczowe: miasta, małe miasta, sieć miejska, województwo rawskie, rejestry poborowe, XVI w.

Abstract: The aim of this article is to examine the urban network of the Rawa Voivodeship and its internal differentiation based on the sums contributed by individual towns through the royal tax levy. The analysis draws on the tax registers of the Rawa Voivodeship from 1563 and 1579. As these records were compiled either in the year of the tax assessment or shortly thereafter, they were considered suitable for this purpose. By the 1580s, the voivodeship's urban network comprised twenty towns. It was markedly differentiated, consisting of two principal centres — Łowicz and Rawa — which contributed the largest sums to the royal treasury, one approaching them in potential (Sochaczew), five medium-sized towns, six local centres, and six settlements that only just were able to retain their urban status.

Key words: towns, small towns, urban network, Rawa Voivodeship, tax registers, sixteenth century.

* dr Michał Słomski, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
mslomski@ihpan.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-4905-2093>

- I. Wprowadzenie: 1. Rejestry poborowe, podatek miejski, czopowe — krótka charakterystyka; 2. Województwo rawskie w drugiej połowie XVI w.; 3. Sieć miejska województwa rawskiego do końca XVI w.; 4. Wykorzystane rejestry poborowe; 5. Założenia metodyczne. II. Sieć miejska w świetle rejestrów z 1563 r.: 1. Całość wpłat w 1563 r.; 2. Wpłaty bez szosu i łańów miejskich w 1563 r.; 3. Stosunek szosu i łańów do całości wpłat w 1563 r.; 4. Liczba rzemieślników w 1563 r.; 5. Czopowe w 1563 r.; 6. Produkcja gorzałki w miastach w 1563 r. III. Sieć miejska w świetle rejestru 1579 r.: 1. Całość wpłat w 1579 r. (bez czopowego); 2. Stosunek szosu i łańów do całości wpłat w 1579 r.; 3. Stawki od rzemieślników w 1579 r.; 4. Czopowe w 1579 r.; 5. Produkcja gorzałki w miastach w 1579 r. IV. Zakończenie

I. Wprowadzenie

Rozwój i funkcjonowanie ośrodka, któremu nadane zostały prawa miejskie, były uzależnione od wielu czynników. Wśród nich istotnym było sąsiedztwo innych miast i wpasowanie się w tworzącą się lub już istniejącą sieć miejską danego obszaru. Poznanie potencjału gospodarczo-społecznego składających się na tę sieć ośrodków w określonym momencie przeszłości umożliwiającą w orientacyjnym stopniu źródła podatkowe, jakimi są rejestry poborowe.

Celem artykułu jest wskazanie niektórych cech miast i tworzonej przez nie sieci miejskiej dawnego woj. rawskiego w drugiej połowie XVI w. na podstawie wybranych rejestrów poborowych dotyczących tej jednostki administracyjnej Korony. Nie będzie to całościowe ujęcie problematyki funkcji i stanu ośrodków miejskich. Poddane analizie zostały zagadnienia możliwe do przebadania i zinterpretowania na podstawie źródła skarbowego, jakim są wspomniane rejestry.

1. Rejestry poborowe, podatek miejski, czopowe — krótka charakterystyka

Rejestrem poborowym nazywam za Tomaszem Związkim wykaz wpłat zawierający informacje o pobranym podatku nadzwyczajnym ze wsi lub miast danego powiatu lub ziemi z obszaru Korony, który to wykaz stanowi efekt działań pracowników aparatu skarbowego¹. Podstawą tego nakładanego od XV w. podatku był uprawiany areał kmiecy lub szlachty bezkmiecej, liczony w liczbie łańów. Z biegiem lat liczba opodatkowanych kategorii obiektów gospodarczych i ludności wzrastała. Sam pobór przekształcił się w rodzaj stałego podatku do tego stopnia, że w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. był uchwalany co rok lub co dwa lata. Pomimo obciążania opłatami głównie ziemi uprawnej, również miasta musiały przekazywać pewne sumy na rzecz skarbu królewskiego.

Podnoszone w literaturze dotyczące rejestrów poborowych wątpliwości dotyczące wiarygodności przekazywanych przez to źródło informacji odnosiły się przede wszystkim do podatku łańowego². Również badania nad organizacją poboru skupiały się przede wszystkim na wybieraniu

¹ Związek T. 2022, s. 4.

² Górską K. 1957; Gieysztorowa I. 1962, s. 576–584; Szafran P. 1966; Guldon Z. 1966. Moim zdaniem najlepiej dobrego dla uznania rejestrów poborowych za ważne źródło — nie tylko ze względu na fakt ich zachowania — przyniosła ostatnio praca K. Borody (Boroda K. 2016a), która stanowiła inspirację dla podjęcia omawianej w artykule tematyki. Białostocki historyk przedstawił w niej nie tylko obszerne wyniki swoich badań nad zawartością rejestrów poborowych. Omówił tam także sposób, w jaki należy podchodzić do informacji przekazanych w tego rodzaju źródle. Dzięki temu wskazał, jak należy przełamać barierę dosłownego przytaczania wartości zapisanych w rejestrach. Inną ważną pomocą w interpretacji danych podatkowych służył obszerny artykuł Tadeusza Lalika o nowożytnym Piasecznie (Lalik T. 1973), w którym autor, poświęcając

łanowego, w głównej mierze w XV i w pierwszej połowie XVI w.³ Wiadomo jedynie, że zbieranie podatków miejskich uchwalanych przez sejm leżało w gestii rady miejskiej. Burmistrz i rajcy wymieniani bywali jako płatnicy z miast, w ich imieniu wystosowywane były rekognicje podatkowe. Jednak praktyka poborowa nie jest znana. Ostatnio problematyka poboru miejskiego została nieco lepiej oświetlona przez Krzysztofa Borodę, którego ustalenia rekapituluje w akapicie poniżej⁴.

Od XV w. miasta płaciły podatek zwany szosem. Wspomniano o nim w większości uniwersałów poborowych od XV w. W XVI w. był on już jednak wyłącznie ryczałtem, nie odpowiadał więc aktualnej kondycji gospodarczej ośrodka. Osiedla miejskie uiszczaly też czopowe — podatek od produkcji alkoholu, przede wszystkim piwa. W 1525 r. rozszerzono obowiązki podatkowe miast o opłaty z łąnów miejskich oraz od komorników. Za okres rozwoju podatku miejskiego uważać należy drugą połowę XVI w. Od 1552 r. regularnie opodatkowywano łąny miejskie, od lat 1556–1557 przekupki i przekupniów miejskich oraz ludzi luźnych, a od roku 1563 także rzemieślników i obcych kupców mieszkających w miastach. W kontekście poniższych rozważań najważniejsze staje się opodatkowanie rzemieślników. Co więcej, w uniwersale poborowym z 1563 r. nie wprowadzono znanego z późniejszych uniwersałów z lat 1564–1577 r. ograniczenia opłat od rzemieślników tylko do tych osób, które nie składały się na szos⁵. W późniejszych latach doszło do różnicowania stawek niektórych kategorii w zależności od wielkości miasta (tak w przypadku przekupek i przekupniów, jak i rzemieślników). Podatkiem obłożono również czeladników. Przełomem był rok 1578 r. Od wydanego wtedy uniwersału opłaty miały być składane zarówno od tych rzemieślników, którzy partycypowali w szosie, jak i tych, którzy tego nie robili. Doszło również do znacznego zróżnicowania stawek podatkowych w zależności od wykonywanego zawodu i od wielkości zamieszkiwanego ośrodka miejskiego. Tak rozbudowany system stawek funkcjonował już do końca XVI w.

Władze miejskie wybierały również czopowe⁶. Zróżnicowane wartości opłat, nawet w obrębie jednego miasta, pozwalają na przedstawianie różnic w produkcji nawet w ciągu jednego roku. Dużo zależy jednak od stopnia dokładności opisanego przychodów. Czasem bowiem podawano wartość zebranych pieniędzy w dokładności do kwartałów podatkowych, czasem jednak podawano sumę łącznie dla całego roku podatkowego⁷. Początkowo wysokość czopowego zależała od liczby warów wyprodukowanego piwa, od 1578 r. od jego wartości. Podatek nie obejmował jednak całego wyprodukowanego trunku, dotyczył bowiem jedynie piwa pełnego lub lepszej jakości, przeznaczonego na sprzedaż poza granice miasta. Produkcja piwa gorszego (stołowego, cienkuszowego) i na własny użytek nie była brana pod uwagę podczas zbierania czopowego⁸.

Rejestry poborowe nie są źródłem „totalnym”. Nie przedstawiają bowiem relacji mieszczan danego ośrodka z osobami wywodzącymi się z innych, bliższych lub dalszych miast regionu. Nie obejmują też całościowo wszystkich aspektów miejskiego życia gospodarczego i demograficznego. Nie dają w końcu wglądu w mentalność mieszczańską, dzięki której mieszkańcy najmniejszego nawet ośrodka mieli poczucie odrębności od ludności wiejskiej, pomimo zatarcia obiektywnych różnic pomiędzy miasteczkiem a wsią. Zapisano w nich

narrację jednemu tylko miastu, wskazał na wady i zalety statystycznych porównań informacji zawartych w spisach służących skarbowi królewskiemu.

³ Szulc T. 1988; Związek T. 2022. Szerzej chronologicznie: Gochna M., Związek T. 2019.

⁴ Boroda K. 2016a, s. 71–76.

⁵ Wyjątek stanowił pobór w 1570 r.; Boroda K. 2016a, s. 74.

⁶ Boroda K. 2016a, s. 77.

⁷ Boroda K. 2016a, s. 79.

⁸ Boroda K. 2016a, s. 79.

pewne konkretne reprezentacje życia miasta, które podlegały opodatkowaniu na mocy uniwersału będącego podstawą przeprowadzenia poboru⁹.

2. *Województwo rawskie w drugiej połowie XVI w.*

Nowożytny woj. rawski było bezpośrednią kontynuacją rawskiego księstwa Piastów mazowieckich. Zostało ono inkorporowane do Korony przez króla Kazimierza Jagiellończyka jako pierwsza część Mazowsza w latach 1462–1476 r.¹⁰ W drugiej połowie XVI w. graniczyło od północy z woj. płockim, od północy i od wschodu z woj. mazowieckim, od południa z woj. sandomierskim, od południa i od zachodu z woj. łęczyckim, zaś od północnego zachodu z woj. brzeskim¹¹. Administracyjnie podzielone było na trzy ziemie: rawską, sochaczewską i gostynińską, pozostałości wyodrębnionej w XIV w. organizacji szlacheckich sądów ziemskich¹². Każda z ziem składała się z dwóch powiatów: rawskiego i bialskiego w ziemi rawskiej, sochaczewskiego i mszczonowskiego w ziemi sochaczewskiej, gostynińskiego i gąbińskiego w ziemi gostynińskiej. Powiaty pełniły głównie role sądowe, ale też administracyjno-skarbowe¹³. W omawianym okresie w granicach administracyjnych województwa znajdowało się 965 miejscowości, co przy powierzchni 6173 km² dawało ok. 16 miejscowości na 100 km². Był to wskaźnik wyższy od przeciętnej dla wszystkich ziem polskich Korony (wynoszącej ok. 14 miejscowości), sytuujący rawską strukturę osadniczą na szóstym miejscu spośród 17 polskich województw koronnych¹⁴.

3. *Sieć miejska województwa rawskiego do końca XVI w.*

Sieć miejska woj. rawskiego w drugiej połowie XVI w. była już w swoich zasadniczych zrębach ukształtowana (ryc. 1)¹⁵. Niemniej jeszcze w pierwszej połowie tego stulecia doszło do przedsięwzięć lokacyjnych, głównie w dobrach szlacheckich (Hów w 1506 r., Pacyna wspomniana jako miasto w 1519 r., Grodzisk w 1522 r. i Trąbki wspomniane jako miasto w 1525 r.)¹⁶. Za ponownie lokowaną uznaje się niekiedy Białą, wymienioną w 1498 r. i w 1509 r. jak miasto, dla której zachował się przywilej z 1521 r.¹⁷ Pod koniec stulecia (1595 r.) miała jeszcze miejsce powtórna lokacja królewskich Wiskitek¹⁸. W 1555 r. doszło

⁹ Gieysztorowa I. 1962, s. 577.

¹⁰ Pałucki W. 1973, s. 8; Swieżawski A. 1975, s. 162–169.

¹¹ Dokładne opisanie granic województwa zob. Dunin-Wąsowiczowa A. 1973, s. 40–41, 46.

¹² Dunin-Wąsowiczowa A. 1973, s. 35.

¹³ Dunin-Wąsowiczowa A. 1973, s. 35, 50–51. Aczkolwiek badaczka ta przypuszczała, że powiat bialski mógł mieć tylko sądowy charakter, gdyż nie wydzielano go osobno w rejestrach poborowych.

¹⁴ Supruniuk J. 2021, s. 140.

¹⁵ O miastach dawnego woj. rawskiego zob.: Pazyra S. 1959; Baranowski B. 1975, s. 151–162, 181–196 (choć odnosi się również do miast dawnego woj. łęczyckiego, znajdujących się w granicach powiatu rawskiego z 1795 r.); Fijałkowski P. 1999, s. 27–30 (również uwzględnia miasta woj. łęczyckiego); Józefek J. 2006.

¹⁶ *Matricularum*. 1908, nr 2713; *Matricularum*. 1912, nr 12111, 13269, 14150; Pazyra S. 1959, s. 121, 124 (Trąbki datowane na czas przed 1578 r.); Szczygieł R. 1989, s. 217–219. Stanisław Pazyra do szesnastowiecznych lokacji zaliczał również Kutno (Pazyra S. 1959, s. 121, 163). Ryszard Rosin wykazał jednak, że wzmianki o mieszczanach z Kutna pochodzą z lat 30. i 40. XV w., zaś Kutno określono miastem w 1444 r. (Rosin R. 1984, s. 37).

¹⁷ Swieżawski A. 1970, s. 380–381; Szczygieł R. 1989, s. 323.

¹⁸ AGAD, MK 139, k. 50v–53r (regest: Księga. 2016, nr 64); Pazyra S. 1959, s. 124; Szczygieł R. 1989, s. 326.

również do nieudanej inicjatywy lokacyjnej w Sierzchowach, szlacheckiej wsi należącej do Mikołaja Firleja¹⁹. Głównym kryterium odróżniającym miasta od osadnictwa innego charakteru stanowiło kryterium prawno-ustrojowe, późniejsze poświadczenie płacenia szosu lub kwot odpowiadających stawkom wyznaczonym dla miast i wzmianki źródłowe określające daną osadę jako miasto (tabela 1)²⁰.

Tabela 1. Miasta województwa rawskiego w latach 80. XVI w. Oprac. własne. Źródło: Pazyra S. 1959; Gieysztorowa I. 1973; Rosin R. 1984; Szczygieł R. 1989; Pacuski K. 2009.

L.p.	Miasto	Rodzaj własności w drugiej połowie XVI w.	Wiek lokacji lub pierwszej wzmianki
Lokacje udane			
1.	Łowicz	duchowna	XIII
2.	Mogielnica	duchowna	XIV
3.	Rawa	monarsza	XIV
4.	Gąbin	monarsza	XIV
5.	Sochaczew	monarsza	XIV
6.	Jeżów	duchowna	XIV
7.	Mszczonów	monarsza	XIV
8.	Budziszewice	monarsza	XIV
9.	Bolimów	monarsza	XIV
10.	Gostynin	monarsza	XIV
11.	Nowe Miasto	szlachecka	XIV
12.	Głowno	szlachecka	XV
13.	Kutno	szlachecka	XV
14.	Skierniewice	duchowna	XV
15.	Osmolin	monarsza	XV
16.	Kiernožia	szlachecka	XV
17.	Biała	duchowna	XV
18.	Pacyna	szlachecka	XVI
19.	Grodzisk	szlachecka	XVI
20.	Trąbki	szlachecka	XVI
Lokacje nieudane			
1.	Wiskitki	monarsza	XIV
2.	Dmosin	szlachecka	XV
3.	Kampinos	monarsza	XV
4.	Ilów	szlachecka	XVI
5.	Sierzchowy	szlachecka	XVI

¹⁹ Matricularum. 1961, nr 7190; Szczygieł R. 1989, s. 218–219.

²⁰ Gieysztorowa I. 1973, s. 77.

Kiernozia (określona jako „oppidum”) i Pacyna (choć ta ostatnia określona w rejestrze czopowego jako „villa”)²⁶. Twórcy mazowieckiego tomu Atlasu historycznego Polski wszystkie te miejscowości uznali za miasta. Dotyczyło to również Iłowa, Kampinosu i Wiskitek²⁷.

Przypuszczalnie Kiernozia w latach sześćdziesiątych XVI w. była na skraju utraty miejskiego statusu prawnego. W rejestrach z tych lat wspomniano o zaciągnięciu mieszkańców tego miasta przez właścicieli „ad labores”²⁸. Ponieważ Kiernozia została odnotowana w rejestrach wśród miast ziemi gostyńńskiej tylko w latach sześćdziesiątych, zaś w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zawsze w części ziemiańskiej, byłam bliski nieuwzględnienia jej w analizach. Jednak na początku XVII w., w 1603 r., w formularzu wizytacyjnym archidiakonu warszawskiego biskupstwa poznańskiego została ona określona jako „oppidum”. Siedemdziesiąt lat później również zbierane wtedy pogłówne opłacone zostało „de oppido Kiernozia”²⁹. Wzmianki te spowodowały pozostawienie Kiernozi w poniższych analizach. Ze względu na określenie Budziszewic (lokowanych w 1358 r.³⁰) mianem miasta w lustracji królewskiej z 1602 r., sprawę mieszczan budziszewickich z tamtejszym dzierżawcą rozsądzaną w 1612 r. przed sądem referendarskim oraz wspomniane wyżej oznaczenie tej miejscowości jako „oppidulum” w rejestrze z 1563 r. uwzględniłam ją w dalszych analizach, pomimo opłacania przez nią opłaty z łąnów, a nie szosu³¹. Tak samo do rzędu funkcjonujących w tym czasie miast zaliczam Białą, wymienioną w wizytacji archidiakonu warszawskiego 1603 r. jako miasto³². Pomimo rejestracji opłat głównie w ziemskiej części rejestrów, zdecydowałam się uwzględnić również Grodzisk i Pacynę, pamiętając jednak, że zwłaszcza drugi z tych ośrodków nie różnił się zapewne wiele od wsi. Obie miejscowości zostały określone jako miasta w wizytacji z 1603 r.³³ W przypadku Grodziska pewną przesłanką za funkcjonowaniem osiedla o miejskim charakterze mogą być duże liczby rzemieślników, uwzględniane w niektórych rejestrach³⁴.

²⁶ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 258r, 269r, 270v. Tak samo w 1564 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 300r) i 1565 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 488r). O Pacynie jako nieudanej lokacji pisze Pazyra S. 1959, s. 167.

²⁷ Gieysztorowa I. 1973, s. 77–78.

²⁸ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 258r („hoc oppidum post concremationem ad labores converso [s] per heredes, solvit de possessione”, 1563 r.), 300r („hoc oppidum non solvit contributionem dictum schoss, tantum de possessione solvit, ad labores redactum”, 1564 r.).

²⁹ 1603 r.: AAP, AV, sygn. 1, k. 178v; Łukaszewicz J. 1863, s. 269; 1673 r.: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 70, k. 1107r.

³⁰ Pazyra S. 1959, s. 112.

³¹ Lustracje. 1965, s. 34; Górny R. 2022, s. 145–146. W 1580 r. opłacono podatek od czterech rzemieślników zgodnie z miejską stawką w wysokości 15 gr od jednego rzemieślnika (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 441r). Jako miasteczko Budziszewice wymieniono również w sumariuszu pogłównego ziemi rawskiej z 1662 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 70, k. 955v).

³² AAP, AV, sygn. 1, k. 116r/117r; Łukaszewicz J. 1863, s. 227 — wspomina o Białej jako o miasteczku, nie wiadomo jednak, czy autor cytował źródło czy określił je tak wedle własnego uznania. W 1579 i 1580 r. z Białej opłacono podatek od 20 rzemieślników (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 333r, 447v). „Biała oppidum” w sumariuszu pogłównego ziemi rawskiej z 1662 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 70, k. 958r).

³³ Grodzisk: AAP, AV, sygn. 1, k. 150r. Łukaszewicz J. 1863, s. 282 — pisze o Grodzisku jako o mieście, ale nie wiadomo, czy na podstawie źródła czy wedle własnego uznania. Pacyna: AAP, AV, sygn. 1, k. 180r. Pacyna została także w 1616 r. określona jako miasto, co może stanowić wskazówkę za utrzymaniem statusu miejskiego tej miejscowości; Gieysztorowa I. 1973, s. 77, przyp. 6. Tak samo w 1673 r. opłatę pogłównego z miasta Pacyny („de oppido Pacyna”) składali ludzie opisani z predykatem stanowym „laboriosi” (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 70, k. 1089r–1090v).

³⁴ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 182r (1534 r.), 192v (1535 r.), 256r, 262r, 263r, 264r (1557 r., w tym opłata od 16 rzemieślników), 274r (1552 r.); AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 379v (1579 r., od 17 rzemieślników), 532v

Do istniejących w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XVI w. miast nie zaliczyłem trzech miejscowości uznanych za takie w mazowieckim tomie Atlasu historycznego Polski. Pominiecie Wiskitek wynikało z faktu, że pomimo dużej liczby rzemieślników i zagrodników, od których opłacono podatek, w źródłach z XVI w. aż do 1595 r. miejscowość ta występuje prawie wyłącznie jako wieś³⁵. Ich ponowna lokacja przypadła na czas, dla którego nie zachowały się rejestry poborowe. Wydaje się, że w XVI w. w Kampinosie nie było możliwości utrzymania praw miejskich, otrzymanych w 1414 r.³⁶ Pomimo wspominania o nim jako o mieście w XVI w.³⁷, liczne wzmianki przede wszystkim z inwentarzy starostwa sochaczewskiego zdają się wskazywać na powrót tej miejscowości do rzędu wsi³⁸. Również w wizytacji z 1603 r. Kampinos określono wsią, podobnie w lustracji królewskiej z 1661 r.³⁹ Z tego powodu nie uwzględniłem go w analizie. Najbardziej problematyczny okazał się przypadek Iłowa. Otrzymał on przywilej lokacyjny w 1506 r., ale już w 1509 r. udzielono mu zwolnienia z opłat na rzecz władcy ze względu na pożar. W drugiej połowie XVI w. opłaty z tej miejscowości zawsze umieszczane były w ziemskiej części rejestrów poborowych ziemi gostynińskiej. W 1603 r. w formularzu wizytacyjnym parafii iłowskiej osadę określono jako wieś⁴⁰. Jednak kilkanaście lat później, w 1616 r., miała zostać określona jako miasto, a w 1673 r. opłatę z miasta Iłowa („de oppido Ilow”) wnieśli pracownicy („laboriosi”) Tomasz Backa i Stefan Szurek⁴¹. Być może pewien związek ze zmianą postrzegania Iłowa lub nawet jego statusem miał wspomniany w literaturze przywilej króla Zygmunta III Wazy

(1580 r., od balwierza, dwóch szewców, dwóch krawców, kuśnierza, prasola, dwóch piekarzy i rzeźnika). Wymieniony wśród rejestru czopowego ze wsi z 1544 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 247r). Jako miasto w rejestrze pogłównego z 1673 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 70, k. 1023v). Niektórzy autorzy przyjmowali, że prawa miejskie otrzymała tylko część Grodziska należąca do Okuniów, podczas gdy inne działy wciąż funkcjonowały jako wsie (Choińska-Mika J. 1989, s. 122–123).

³⁵ W 1527 r. jako *oppidum* określono osadę Młode Wiskitki (Archiwum. 1897, nr 158, s. 193). Jednak w źródłach inwentarzowych starostwa sochaczewskiego Wiskitki Kościelne występują określane jako wieś już od 1496 r. i później (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 9r–10r, 98v–101r [1510 r.], 132r [1534 r.], 202r [1542 r.], 208v [1543 r.]). W końcu, podczas lustracji dóbr królewskich woj. rawskiego w 1564 r. i w 1570 r. również opisane jako wieś (Lustracje. 1959, s. 40–43, 172). Wśród wsi wymieniane również w rejestrach poborowych od 1530 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 62, k. 489r; AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 182r [1534 r.], 193r [1535 r.], 256v [1557 r.], 275r [1552 r.]) i w rejestrach czopowego (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 244r [1544r]). W 1580 r. opłata od 23 rzemieślników wedle stawki wiejskiej, tzn. 4 groszy od jednego rzemieślnika (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 526r). Od lustracji królewskiej ziemi sochaczewskiej z 1602 r. konsekwentnie określane jako miasto (Lustracje. 1965, s. 18–19). Zob. Gieysztorowa I. 1973, s. 78–79; Pałucki W. 1977, s. 23–26.

³⁶ Pazyra S. 1959, s. 116.

³⁷ Gieysztorowa I. 1973, s. 78, przyp. 10. Henryk Rutkowski przypuszczał, że określanie Kampinosu miastem jeszcze w latach pięćdziesiątych XVI w. wynikało raczej z osobistych względów trzymającego naówczas w zastawie tenutę kampinoską Mikołaja Radziejewskiego, mającego ekspektatywę na przejęcie królewskiej na własność (Rutkowski H., Główna D., Majewski W. 2005, s. 229–231).

³⁸ W inwentarzu starostwa sochaczewskiego z 1496 r. określony jako wieś (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 1v). Wśród wsi opłacał podatek łanowy od 1534 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 181r, 192r [1535 r.], 277r [1552 r.]) i czopowe wiejskie w 1544 r. (AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 249r). Zob. Pacuski K. 2005, s. 189–190.

³⁹ 1603 r.: AAP, AV, sygn. 1, k. 171r; 1661 r.: Lustracje. 1965, s. 159–160. Zob. Pazyra S. 1959, s. 164.

⁴⁰ AAP, AV, sygn. 1, k. 184r/185r: „Ibidem ex eadem Ilowo ex omnibus mansis eiusdem villae subditi ex usu antiquo solvunt ecclesiae pro vino singulis annis de quolibet manso per grossos duos cum medio”; Łukasiewicz J. 1863, s. 267–268.

⁴¹ 1616 r.: Gieysztorowa I. 1973, s. 78, przyp. 9; 1673 r.: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 70, k. 1110r.

z 1611 r., potwierdzający dotychczasowe przywileje miasta⁴². Jako miasta nie potraktowano także Dmosina, który pomimo potwierdzenia w 1430 r. lokacji z 1407 r. nie zdołał utrzymać miejskiego charakteru⁴³.

Ponadto w 1555 r. wystawiony został przywilej królewski zezwalający na lokację miasta w położonej w południowej części woj. rawskiego wsi Sierzchowy, będącej własnością Mikołaja Firleja. Lokacja jednak albo nie została ostatecznie przeprowadzona lub bardzo szybko całe przedsięwzięcie zakończyło się fiaskiem. W latach późniejszych miejscowość zawsze występuje jako wieś⁴⁴.

Łącznie zatem na sieć miejską w badanym okresie składało się 20 miast o różnym poziomie rozwoju gospodarczego i demograficznego. Osiem miast stanowiło własność królewską. Siedem ośrodków należało do szlachty. Cztery miasta należały do instytucji kościelnych: Łowicz i Skierniewice do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, Jeżów do benedyktynów z wielkopolskiego Lubinia i Mogielnica do cystersów sulejowskich. Jedno miasto zostało lokowane w XIII w., dziesięć w XIV w., sześć w XV w. i trzy w wieku XVI.

4. Wykorzystane rejestry poborowe

Rejestry poborowe są jedynym źródłem pozwalającym na przeprowadzenie zaplanowanych badań. Wynika to z praktycznie całkowitego zniszczenia lub zaginięcia źródeł miejskiej proveniencji. Z miast dawnego woj. rawskiego jedynie dla Mogielnicy i Gąbina zachowały się księgi miejskie⁴⁵, dla Główna zaś odpisy z księgi radzieckiej⁴⁶. W przypadku pozostałych ośrodków badacze zmuszeni są wykorzystywać innego rodzaju źródła, najczęściej związane z wynikającym z przeprowadzania na potrzeby właścicieli miast opisaniem konkretnych ośrodków. Dla badanego okresu brakuje także ksiąg grodzkich i ziemskich wszystkich trzech ziem województwa⁴⁷. Mogłyby one w pewnym stopniu pomóc w badaniu wybranych kwestii miejskich zachodniego Mazowsza⁴⁸. Dane z rejestrów niejednokrotnie stanowią jedyne informacje o losach poszczególnych miast w drugiej połowie XVI w. Nie dziwi zatem, że sięgano do nich przy pisaniu monografii kolejnych ośrodków dawnego województwa rawskiego⁴⁹. Rzadko jednak informacje te były osadzone w szerszym kontekście sieci miejskiej omawianego terenu.

⁴² O przywileju takim wspomina — Józefcki J. 1996, s. 8. Z większymi detalami (przywilej dotyczył jarmarków, wydany na prośby Adama Noskowskiego, ówczesnego właściciela miasta), choć bez podania źródła informacji; Zientara W. 2011, s. 36.

⁴³ Pazyra S. 1959, s. 164; Horbacz T.J., Lechowicz Z. 1982, s. 288

⁴⁴ Szczygieł R. 1989, s. 218–219.

⁴⁵ Bartoszewicz A. 1997; AGAD, Księgi miejskie Gąbin, sygn. 1/2–8 (obejmują wypisy z lat 1602–1799). Do II wojny światowej w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych znajdowały się księgi Bolimowa (18 ksiąg z lat 1578–1790), Łowicza (14 ksiąg z lat 1538–1777) i Mogielnicy (jedna księga z lat 1749–1810) (Wolff A. 1957, s. 209, 213). Przechowywana w AGAD jednostka Księgi miejskie Łowicz, sygn. 1 zawiera w rzeczywistości jedną kartę z akt burmistrzowsko-wójtowskich Szreńska z wpisami z lat 1743–1744.

⁴⁶ Nowak T. 2010, s. 44, przyp. 85.

⁴⁷ Wolff A. 1957, s. 204–205 — choć i te z ksiąg, które dotrwały do II wojny światowej, rozpoczynały się od drugiej połowy XVII w.

⁴⁸ Raczej w niewielkim stopniu dla badania sieci miejskiej, dużo bardziej dla historii znajdujących się na danym obszarze miast, zob. np. Ćwikła Ł. 2023. Na przykładzie łączyckich ksiąg ziemskich z XV w. i wzmianek tam o mieszkańcach Kutna, zob. Nowak T. 2011, s. 147–152.

⁴⁹ Np. Rutkowski H. 1970, s. 36–37; Chońska-Mika J. 1989, s. 124–125; Józefcki J. 2000, s. 66–67, 71, 76–77; Nowak T. 2010, s. 48–49.

W ramach prac wykorzystałem rejestry poborowe woj. rawskiego z lat 1563 i 1579. Wynikało to zarówno ze stanu zachowania źródeł, jak i z przyczyn merytorycznych. Rok 1563 jest pierwszym rokiem w drugiej połowie XVI w., dla którego zachowały się rejestry dla wszystkich trzech ziem województwa. Liczbę zachowanych rejestrów dla poszczególnych lat przedstawia tabela 2⁵⁰.

Tabela 2. Zestawienie zachowanych rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. dla wszystkich trzech ziem województwa rawskiego. Oprac. własne.

Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, 48, 49; Gieysztorowa I. 1958.

Znak * oznacza, że dla obszaru zachował się tylko rejestr szlachty bezkmiecej.

Ziemia	Lata poborowe																Łącznie
	1552	1553	1557	1563	1564	1565	1567	1569	1570	1573	1578	1579	1580	1581	1582	1589	
gostynińska	–	–	–	+	+	+	+	–	–	–	–	+	+	+	+	+	9
sochaczewska	+	+	+	+	+	+	+	–	–	+	+	+	+	+	+	–	13
rawska	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	+	+	+	+	–	11 (13*)

Dzięki opodatkowaniu w 1563 r. rzemieślników składających się na opłatę szosu, jak i tych, którzy jej nie uiszczali, można założyć, że informacje dotyczące rzemiosła z rejestrów z tego roku dość dobrze oddają strukturę zawodową poszczególnych ośrodków miejskich⁵¹. Należy jednak pamiętać, że wiadomości o podatnikach wynikają bezpośrednio z uchwał poborowych i opodatkowania konkretnych kategorii ludności⁵². Dokładność i szczegółowość informacji w przypadku podatku miejskiego zależała od sposobu rejestracji zebranych opłat przez rady miejskie oraz od sposobu księgowania opłat przez kancelarię poborcy. Za wyborem rejestrów z 1563 r. przemawiał również fakt aktualizacji stawek podatkowych i obowiązku płacenia zgodnie ze stanem faktycznym, a nie wedle starych kwitów⁵³. Być może to było przyczyną umieszczenia większej liczby miast we fragmentach rejestrów zawierających spis opłat z podatku miejskiego w 1563 r.

W przypadku poboru z 1563 r. dla każdej z trzech ziem woj. rawskiego wyznaczony został inny poborca. Każdy z nich prowadził dokumentację w inny sposób. Pisarz zatrudniony

⁵⁰ Wszystkie wymienione w tabeli 2 rejestry można obejrzeć dzięki wyszukiwarce rejestrów poborowych z XVI w. przechowywanych w dziale I Archiwum Skarbu Koronnego „Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I — rejestry podatkowe. Elektroniczna baza danych”, dostępnej na portalu AtlasFontium.pl w zakładce Materiały, dostępnej pod linkiem <https://atlasfontium.pl/archiwum-skarbu-koronnego/> (data udostępnienia: 22.09.2023 r.; dostęp: 22.05.2026 r.).

⁵¹ Już rok później opodatkowaniem objęci zostali wyłącznie ci rzemieślnicy, którzy nie składali się na szos; Boroda K. 2016a, s. 401. Spowodowało to, że w 1564 r. z Sochaczewa nie opłacono wcale podatku od rzemieślników: „[e]x eadem civitate ad rationem contributionis civilis ex artificibus, inquilinis, revenditoribus nil percepi, quia omnes tributum civilem vendunt”; AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 393r.

⁵² Boroda K. 2016a, s. 401. Jak słusznie zauważał białostocki historyk, powodowało to np. nieuwzględnianie osób zajmujących się górnictwem w miastach górniczych.

⁵³ Szerzej, choć w głównie w kontekście łańowego, zob. Pałucki W. 1965. Rejestry z lat weryfikacji podstawy opodatkowania jako najlepsze do badań nad tego rodzaju źródłem polecała Gieysztorowa I. 1962, s. 579.

w kancelarii Jakuba Szczawińskiego, sędziego gostynińskiego i poborcy ziemi gostynińskiej, starał się dopasować do stosowanego w pierwszej połowie i jeszcze w latach pięćdziesiątych XVI w. formularza rejestrów znanego z wielu części Korony. Skonstruowane według tego wzoru rejestry zawierały osobne spisy od sum z poszczególnych osad (przede wszystkim wsi) zebranych od liczby łanów, od liczby młynów (dorocznych i dziedzicznych), od liczby łanów wójtowskich itd. Rozszerzenie poboru na dotychczas nieopodatkowane kategorie ludności i obiekty gospodarcze w przypadku rejestrów ziemi gostynińskiej spowodowało próbę dostosowania nowej rzeczywistości podatkowej do znanego już formularza. Takie ujęcie materiału spowodowało, że informacje dotyczące jednego miasta znaleźć można na kilku kartach rejestru, w zależności od tego, z jakiej kategorii podatkowej miasto opłaciło podatek⁵⁴. W inny sposób rejestrowano wpłaty zebrane w 1563 r. w ziemi sochaczewskiej⁵⁵. Część dotycząca podatku łanowego sporządzona została w formie tabeli, zaś części z zebranymi sumami od szlachty bezkmiecej, z miast i z czopowego zamieszczono w formie spisowej znanej z większości innych rejestrów z drugiej połowy XVI w. W przypadku podatku miejskiego pisarz kancelarii poborcy wyszczególnił rodzaje wykonywanych zajęć płatników, od których zebrano podatek. Umożliwia to dokładniejsze wejrzenie w strukturę zawodową miast ziemi sochaczewskiej. Jeszcze inny charakter ma spis poborowy ziemi rawskiej⁵⁶. Posiada on wyodrębnioną część związaną z podatkiem miejskim, lecz jest to w gruncie rzeczy sumariusz zebranych kwot z kilku kategorii. Pozwala jednak na statystyczne opracowanie zagadnienia.

Pobory z następnych lat, do 1578 r. miały zostać wybrane zgodnie ze starymi kwitami. W 1578 r. kolejny raz dokonano znaczących aktualizacji podatkowych. W związku z tym rejestry z tego roku i z lat kolejnych również w dużo większym stopniu oddają rzeczywistą sytuację gospodarczo-społeczną⁵⁷. Ponieważ jednak nie zachował się rejestr dla woj. rawskiego za 1578 r., wykorzystany został spis podatkowy z roku kolejnego, tzn. z 1579 r.⁵⁸ Był on już w całości spisany w jednej kancelarii podatkowej, obejmującej wszystkie trzy ziemie województwa. Prezentuje on sposób rejestracji podatkowej charakterystyczny dla rejestru ziemi rawskiej z 1563 r. Nie ma w nim zatem wyszczególnionych rodzajów zajęć rzemieślników, jak w ziemi sochaczewskiej 1563 r. Także opłata czopowego została zliczona wspólnie ze wszystkich kwartałów roku podatkowego, zatem znów inaczej niż w przypadku rejestrów ziem gostynińskiej i sochaczewskiej sprzed 16 lat. Zapis jest jednak ujednolicony, co pozwoliło na mniej pracochłonne zgromadzenie informacji zawartych w źródle.

5. Założenia metodyczne

W przypadku rejestru z 1563 r. na ogólną sumę opłaty podatkowej poboru miejskiego podaną w groszach składają się stawki: za szos, za łany miejskie, od wykonywanych zajęć rzemieślniczo-spożywczych, od działalności kupców i wartości ich towarów, od drobnych handlarzy, od komorników, od garnców gorzałczanych, od palenia gorzałki i jej propinacji

⁵⁴ Przykładowo: w przypadku Gąbina informacje na temat opłaconego w 1563 r. podatku znajdują się w: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 258r (szos), 258v (zagrodnicy), 261v (pogłównie żydowskie), 269r (kupcy i Szkoci), 269r (rzemieślnicy), 270v (czopowe), 271r (propinacja piwa), 271v (garncze gorzałczane), 271v (propinacja gorzałki). Całość rejestru znajduje się w: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v.

⁵⁵ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 303r–351v.

⁵⁶ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 144r–171r.

⁵⁷ Gieysztorowa I. 1962, s. 579.

⁵⁸ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r. Rejestr został wydany: Pawiński A. 1892, s. 137–211.

oraz od Żydów. Wykorzystanie informacji uzależnione było od dokładności każdego z trzech, sporządzonych w inny sposób, rejestrów. Ponieważ nie zachował się rejestr czopowego dla ziemi rawskiej, opłaty składane w ramach tego podatku od produkcji warów (jedynie z dwóch kwartałów) zostały wzięte pod uwagę w osobnej analizie obejmującej jedynie ziemie gostynińską i sochaczewską. Opłatę pogłównego żydowskiego w 1563 r. zarejestrowano tylko dla ziemi gostynińskiej (wyłącznie z Kutna; Żydzi z Gąbina byli zwolnieni z opłat ze względu na pożar miasta⁵⁹). W podsumowaniu poboru z miast ziemi sochaczewskiej wspomniano o tym, że na sumę zebrały się też opłaty od Żydów, przy żadnym z opisanych ośrodków ich jednak nie wymieniono⁶⁰. Brak takich sum w rejestrze ziemi rawskiej. Skądinąd wiadomo, że przynajmniej w Sochaczewie i Rawie gminy żydowskie funkcjonowały⁶¹. Ta z Sochaczewa opłacała pogłówne w 1579 r.⁶² W rejestrze ziemi gostynińskiej komorników, kramarzy i kupców potraktowano jako jedną kategorię podatkową⁶³, podczas gdy w przypadku miast ziemi rawskiej i sochaczewskiej wyszczególniano te kategorie osobno. Różnie opisano liczbę przedstawicieli rzemiosł i zajęć spożywczych (do tych ostatnich wliczono też rybaków). Miasta ziemi sochaczewskiej posiadają rozbudowany opis zróżnicowania zawodowego; dla miast ziem rawskiej i gostynińskiej podano jedynie łączną liczbę rzemieślników. W przypadku miast, które opłaciły podatek ziemski (Biała, Budziszewice, Grodzisk, Kiernoza) obliczono opłacone stawki zgodnie ze stawkami opłat jak ze wsi. Do kategorii kupców i ich towarów zaliczono zarówno źródłowych „mercatores”, jak i Szkotów oraz szyprów spławiających zboże. Nie uwzględniono opłat od młynów, gdyż rejestry nie pozwoliły na doprecyzowanie, które z nich pozostawały w rękach właścicieli miast, a które były młynami miejskimi. Do wpływających na wyniki analiz czynników należy dodać również zdarzenia losowe. W 1563 r. aż pięć z siedmiu opłacających podatek miejski ośrodków ziemi gostynińskiej (Gąbin, Gostynin, Kiernoza, Pacyna, Trębki) było w mniejszym lub większym stopniu zwolnionych z opłat⁶⁴. Po pożarze podatek w tym roku płacił również Bolimów⁶⁵.

W przypadku poboru z 1579 r. doszło do zmian w opodatkowaniu kategorii. Różne stawki płacono od rodzaju wykonywanego rzemiosła lub od stanu posiadania w przypadku zagrodników czy rybaków. W zależności od wielkości miasta zróżnicowane zostały opłaty od rzemieślników. W miastach większych płacili oni dwa razy więcej niż w ośrodkach mniejszych⁶⁶. W przypadku czopowego inaczej opodatkowano beczki piwa w miastach królewskich i kościelnych, inaczej w szlacheckich: producenci piwa z tych pierwszych płacili podatek w wysokości jednej dziewiątej

⁵⁹ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 261v.

⁶⁰ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 317r. O osadnictwie żydowskim w woj. rawskim — Fijałkowski P. 1999. Żydów w Sochaczewie wymieniono w lustracji 1564 r. i 1570 r. (Lustracje. 1959, s. 29, 166). Jak zauważył Paweł Fijałkowski, wzmianki o poborze pogłównego żydowskiego z Rawy w latach 1569 i 1578 kontrastują z brakiem informacji o Żydach z lustracji 1564 i 1570 r., co może wynikać z postanowienia z 1547 r. o wygnaniu Żydów z miasta (Fijałkowski P. 1999, s. 34, 36). Przypuszczalnie domy żydowskie w tym okresie stały także w Grodzisku (Choińska-Mika J. 1989, s. 125).

⁶² AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 395r.

⁶³ Zgodnie zresztą z brzmieniem uniwersału poborowego; Volumina. 2005, s. 114.

⁶⁴ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 258r. Pożar Gostynina miał miejsce w 1559 r., zaś zwolnienie od płacenia podatków trwało do 1566 r. (Lustracje. 1959, s. 87). W latach 1562–1563 Gąbin płonął trzykrotnie, jeszcze w 1564 r. był zwolniony z opłat na rzecz króla (Lustracje. 1959, s. 99). Jedynie o tych dwóch miastach wspomniano w: Karpiński A. 2020, s. 278–282.

⁶⁵ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 48, k. 316r.

⁶⁶ Boroda K. 2016a, s. 410.

wartości beczki, wytwórcy z tych drugich w wysokości jednej dwunastej wartości⁶⁷. Źródło przekazuje informacje o opłatach wniesionych w ramach szosu, z łańów miejskich, od rzemieślników, od garnców gorzałczanych, od Żydów i z czopowego z całego roku podatkowego. Podane zostały jedynie liczby opodatkowanych łańów. Nie wiadomo zatem, ilu rzemieślników opłaciło podatek, ani ile garnców gorzałczanych stało się podstawą opodatkowania. Niestety brakuje informacji o kupcach i przekupniach. Dochody od nich oraz od sprowadzanych towarów zostały zarejestrowane tylko w zbiorczej kategorii⁶⁸.

W celu zbadania sieci miejskiej woj. rawskiego w dalszej części artykułu wykorzystam następujące kryteria: całe kwoty opłacone przez miasta z podatku miejskiego (zatem bez czopowego); kwoty bez uwzględnienia szosu i łańowego oraz wskazanie na stosunek szosu i opłat z łańów w całych sumach opłaconych przez miasta; dla 1563 r. liczbę rzemieślników i producentów spożywczych, dla 1579 r. kwoty uiszczone od rzemiosła; wysokość czopowego (dla 1563 r. w ograniczonym zakresie) oraz produkcję gorzałki. Najpierw zagadnienia te przedstawię dla 1563 r., a w kolejnej części dla 1579 r.

II. Sieć miejska w świetle rejestrów z 1563 r.

W 1563 r. w częściach dotyczących poboru miejskiego wymieniono 20 miast. Cztery z nich: Biała, Budziszewice, Grodzisk i Kiernozia zamiast szosu opłaciły podatek z łańów⁶⁹. Z łańów na przedmieściu opłatę złożono także z Kutna⁷⁰.

1. Całość wpłat w 1563 r.

Tabela 3. Zestawienie sum (w groszach) wpłat podatku z miast województwa rawskiego w 1563 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r. Znak * oznacza miasto, które opłaciło mniejszy podatek ze względu na niedawny pożar. Znak ** oznacza, że miasto opłaciło podatek od łańów zamiast szosu.

L.p.	Miasto	Suma wpłat (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
1.	Łowicz	8430	20,9%
2.	Rawa	7875	19,6%
3.	Sochaczew	5748,5	14,3%
4.	Mogielnica	2616	6,5%
5.	Mszczonów	2400	6,0%
6.	Kutno	1976	4,9%
7.	Głowno	1730	4,3%
8.	Nowe Miasto	1520	3,8%
9.	Gąbin*	1341	3,3%

⁶⁷ Boroda K. 2016a, s. 79.

⁶⁸ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 426r.

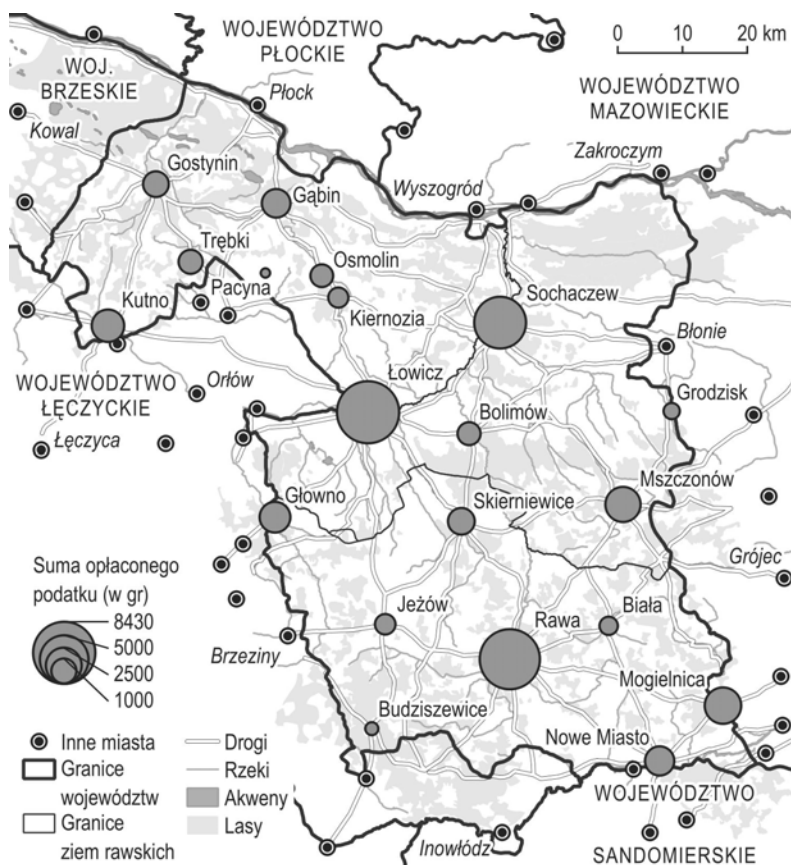
⁶⁹ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 247r–247v (Kiernozia); sygn. 48, k. 337v (Grodzisk); sygn. 49, k. 146v (Budziszewice), 149r (Biała).

⁷⁰ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 243r.

L.p.	Miasto	Suma wpłat (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
10.	Skierniewice	1204	3,0%
11.	Gostynin*	1061	2,6%
12.	Bolimów*	787	2,0%
13.	Osmolin	760	1,9%
14.	Trąbki*	612	1,5%
15.	Jeżów	556	1,4%
16.	Kiernozia*/**	532	1,3%
17.	Budziszewice**	485	1,2%
18.	Biała**	379	0,9%
19.	Grodzisk**	239	0,6%
20.	Pacyna*	0	0,0%
SUMA		40 251,5	100,0%

Zebrana suma wpłat z miast (bez czopowego) wyniosła 40 251,5 gr (tabela 3). W świetle rejestrów widać dominującą rolę w uiszczeniu podatku miejskiego dwóch ośrodków: Łowicza i Rawy (ryc. 2). Wpłaty z rezydencji arcybiskupiej wyniosły 8430 gr (prawie 21% całej zebranej sumy). Podatek ze stolicy województwa zbliżał się do granicy ośmiu tysięcy groszy, wynosząc 7875 gr (ok. 20% całej sumy). Oba miasta wniosły do skarbu królewskiego ponad 40% wszystkich pieniędzy miejskich. Gdy doda się do tego wyniku trzeci w stawce Sochaczew, stolicę ziemi i powiatu, wpłacający 5748,5 gr (ok. 14% sumy), to te trzy miasta odpowiedzialne były za ponad połowę wszystkich zebranych z rawskich miast pieniędzy (ok. 54%). Dysproporcje między Łowiczem, Rawą i Sochaczewem a pozostałymi ośrodkami miejskimi w opłacaniu podatku są znaczące. Następne w kolejności Mogielnica i Mszczonów wpłaciły do skarbu odpowiednio 2616 (6,5%) i 2400 (6%) gr — ponad dwukrotnie mniej niż z Sochaczewa i ponad trzykrotnie mniej niż w przypadku Łowicza i Rawy. Jedynie tych pięć miast zapłaciło więcej pieniędzy niż średnia obliczona dla całego województwa, wynosząca 2012,5 gr. Przypuszczać należy, że w istotny sposób na wyniki dotyczące 1563 r. wpłynęły zwolnienia z opłat od zgorzałych mieszkańców Gostynina i Gąbina. Z powodu niedawnych pożarów oba miasta ulokowały się mniej więcej po środku listy wszystkich ośrodków. Z miast ziemi gostynińskiej na pierwszy plan wysunęło się zatem szlacheckie Kutno (1976 gr; 4,9%), którego nie dotknęły w tym czasie pożary. Innymi miastami należącymi do szlachty, wpłacającymi najwięcej pieniędzy, były ośrodki ziemi rawskiej: Głowno (1730 gr; 4,3%) i Nowe Miasto (1520 gr; 3,8%).

Najmniejsza suma podatku pochodziła z miast, które nie opłaciły szosu. W przypadku Kiernozia, Budziszewic, Białej i Grodziska opłacono podatek od łąnów w ziemskiej części rejestru. Żadnej opłaty nie wniesiono ze spalonej Pacyny. Ani z szosu, ani z łąnów nie wpłynęły opłaty z Trąbek ze względu na spalenie miasta, jednak w przeciwieństwie do Pacyny z miejscowości tej zebrano podatek od rzemieślników, komorników, garncy gorzałczanych i propinacji gorzałki. Pomimo tych zwolnień łączna suma wpłat z Trąbek (612 gr; 1,5%) była większa od Jeżowa, opłacającego jeden z mniejszych szosów. Zebrana suma groszy z tego leżącego w ziemi rawskiej

Ryc. 2. Obciążenie podatkowe miast województwa rawskiego w 1563 r. Oprac. własne.
Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r.

miasta benedyktynów z Lubinia (556 gr; 1,4%) była niewiele wyższa od sumy zebranej z Kiernozi (532 gr; 1,3%), przechodzącej widoczny kryzys miejskiego statusu w tym czasie.

2. Wpłaty bez szosu i łańów miejskich w 1563 r.

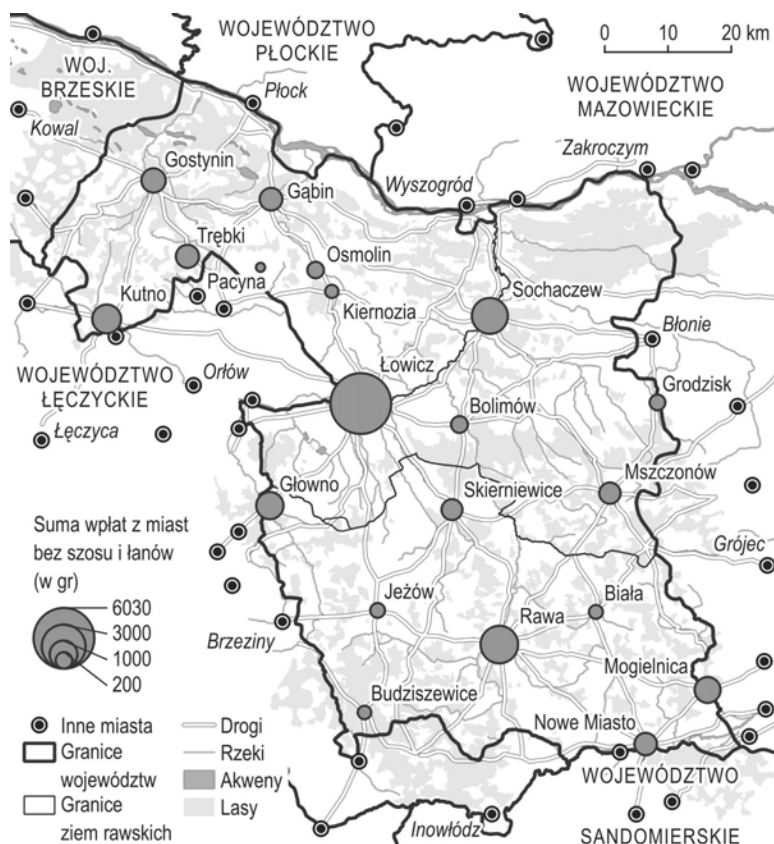
Ponieważ szos był już ryczałtem, który nie odpowiadał realnej pozycji miasta, warto przyrzeć się sumom bez tego podatku. Podobnie z analizy wyłączone zostaną łąny miejskie — ważny składnik majątku mieszczan zarówno w dużych, jak i w mniejszych ośrodkach, nie wskazujący jednak na poziom gospodarczego i społecznego rozwoju miasta. Wyniki takich analiz przedstawiono w tabeli 4 i na ryc. 3.

Po przyjęciu powyższych kryteriów łączna suma zebranych pieniędzy wyniosła 17 488,5 gr. Jedna trzecia tej sumy pochodziła z Łowicza (6030 gr; 34,5%). Wciąż drugim ośrodkiem pod względem wpłat była Rawa (2115 gr; 12,1%), choć tym razem znalazła się ona na poziomie Sochaczewa (1908,5 gr; 10,9%), a nie Łowicza. Znowu te trzy miasta były

Tabela 4. Zestawienie sum (w groszach) wpłat podatku bez uwzględnienia szosu i opłat z łańców z miast województwa rawskiego w 1563 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r. Znak * oznacza miasto, które opłaciło mniejszy podatek ze względu na niedawny pożar.

L.p.	Miasto	Suma wpłat bez szosu i łańców (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
1.	Łowicz	6030	34,9%
2.	Rawa	2115	12,2%
3.	Sochaczew	1908,5	11,0%
4.	Kutno	1112	6,4%
5.	Głowno	962	5,6%
6.	Mogielnica	840	4,9%
7.	Gostynin*	702	4,1%
8.	Trąbki	612	3,5%
9.	Gąbin*	578	3,3%
10.	Nowe Miasto	560	3,2%
11.	Mszczonów	480	2,8%
12.	Skiermiewice	452	2,6%
13.	Bolimów*	211	1,2%
14.	Osmolin	200	1,2%
15.	Grodzisk	164	0,9%
16.	Jeżów	124	0,7%
17.	Biała	94	0,5%
18.	Budziszewice	80	0,5%
19.	Kiernozia*	72	0,4%
20.	Pacyna*	0	0,0%
SUMA		17 296,5	100,0%

dominującymi ośrodkami w skali całego województwa, suma wpłat z nich wynosiła ok. 57%. Również różnica między Sochaczewem a kolejnymi miastami nie była aż tak duża, jak w przypadku całościowej sumy wpłat. Następne były jednak już nie Mogielnica i Mszczonów, ale Kutno (1112 gr; 6,4%) i Głowno (962 gr; 5,5%). Ciekawe, że Trąbki, które — biorąc pod uwagę całość wpłat — plasowały się na końcu stawki, bez uwzględnienia opłat szosu i z łańców (z których nic nie zapłaciły) znalazły się pośrodku listy miast rawskich (612 gr; 3,5%), wyżej nawet niż spalony Gąbin (578 gr; 3,3%). Do najbiedniejszych ośrodków zaliczono Osmolin, Grodzisk, Jeżów, Białą, Budziszewice. W przypadku zgorzałych Bolimowa, Kiernozia i Pacyna niskie wpłaty świadczą o sytuacji tych miejscowości tuż po pożarach i zwolnieniach z podatków. Średnia suma wpłat z ośrodka wyniosła 874 gr. Znów jedynie pięć miast przekroczyło tę kwotę: Łowicz, Rawa, Sochaczew, Kutno i Głowno.

Ryc. 3. Obciążenie podatkowe miast województwa rawskiego w 1563 r. bez uwzględnienia szosu i opłat z łąnów. Oprac. własne.

Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r.

3. Stosunek szosu i łąnów do całości wpłat w 1563 r.

Zestawione w tabeli 5 stosunki sum szosu i wpłat z łąnów w stosunku do całości kwot z miast wskazują na to, że w przypadku większości rawskich ośrodków opłaty te stanowiły znaczącą część całości zebranego podatku. Wyjątkowe przypadki Trąbek i Pacyny wynikają ze spalenia obu miast, choć pomimo tej katastrofy Trąbki prosperowały względnie dobrze. Nie licząc tych ośrodków, to jedynie z pięciu miast zapłacona stawka podatku w mniejszej części składała się z opłat za szos i za łąny. Były to Łowicz (28,5% całej sumy), Grodzisk (opłaty od łąnów stanowiły 31,4% całej wpłaty), Gostynin (33,8%, choć zapewne ze względu na zmniejszony szos), Kutno (43,7%) i Głowno (44,4%). Na ogół jednak sumy te stanowiły znaczną część wpłat. Warto przyrzeć się tym miastom, które w ogóle nie opłaciły szosu, a opłaciły podatek łąnowy w ziemskiej części rejestru. Podatek od łąnów stanowił od 75,2% opłaconej sumy w przypadku Białej, przy 83,5% w Budziszewicach i 84,6% z Kiernozia. Z Grodziska jednak na łąny przypadało jedynie 31,4% całej zebranej sumy. Z kolei z Jeżowa, z którego nie opłacono podatku od łąnów, szos stanowił 77,7% całej opłaty. Podobnie

wysokie stawki szosu, powyżej 70% całej opłaconej sumy, dotyczyły Mszczonowa (72%), Rawy (73,1%) i Bolimowa (73,2%). Zadziwiające jest to, że szos stanowił tak dużą część opłat z Rawy, prawie trzy czwarte całej sumy. Pomimo tego Rawa wciąż należała do tych ośrodków, które nawet w ujęciu bez łańów i szosu wpłacały jedną z największych części podatku z województwa. Z kolei wysoki odsetek w Bolimowie mógł wynikać ze zwolnienia z opłat zgorzałych rzemieślników. Za charakterystykę rawskich miast można chyba zatem uznać to, że dla większości z nich główną część poboru miejskiego stanowił szos. Dotyczyło to zarówno miast ważniejszych (Rawa, Sochaczew), jak i tych mniej istotnych w sieci miejskiej (Jeźów czy Mogielnica).

Tabela 5. Stosunek opłat szosu i od łańów miejskich do całej wpłaconej sumy opłat z miast województwa rawskiego w 1563 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r. Znak * oznacza miasto, które opłaciło mniejszy podatek ze względu na niedawny pożar.

Miasto	Suma całości wpłat (w gr)	Suma szosu (w gr)	Procentowy udział sumy szosu w całości wpłat	Suma z łańów miejskich (w gr)	Procentowy udział sumy opłat z łańów miejskich w całości wpłat	Łączna suma szosu i opłat z łańów miejskich (w gr)	Procentowy udział sumy szosu i opłat z łańów miejskich w całości wpłat
Trąbki*	612	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
Łowicz	8430	2400	28,5%	0	0,0%	2400	28,5%
Grodzisk	239	0	0,0%	75	31,4%	75	31,4%
Gostynin*	1061	359	33,8%	0	0,0%	359	33,8%
Kutno	1976	384	19,4%	480	24,3%	864	43,7%
Główno	1730	768	44,4%	0	0,0%	768	44,4%
Gąbin*	1341	683	50,9%	80	6,0%	763	56,9%
Skierniewice	1204	752	62,5%	0	0,0%	752	62,5%
Nowe Miasto	1520	960	63,2%	0	0,0%	960	63,2%
Sochaczew	5748,5	3840	66,8%	0	0,0%	3840	66,8%
Mogielnica	2616	1776	67,9%	0	0,0%	1776	67,9%
Rawa	7875	5760	73,1%	0	0,0%	5760	73,1%
Bolimów*	787	576	73,2%	0	0,0%	576	73,2%
Osmolin	760	480	63,2%	80	10,5%	560	73,7%
Biała	379	0	0,0%	285	75,2%	285	75,2%
Jeźów	556	432	77,7%	0	0,0%	432	77,7%
Mszczonów	2400	1728	72,0%	192	8,0%	1728	80,0%
Budziszewice	485	0	0,0%	405	83,5%	405	83,5%
Kiernoza*	532	0	0,0%	450	84,6%	450	84,6%
Pacyna*	0	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
SUMA	40 251,5	20 898	51,9%	2047	5,1%	22 945	57,0%

W 1563 r. stosunkowo słabo wybrano podatek z łąnów miejskich. Poza miejscowościami nie opłacającymi szosu dotyczyło to przedmieścia Kutna, wójtostwa w Gąbinie i wójtostwa w Osmolinie. Co ciekawe, opłata z łąnów przedmiejskich Kutna (480 gr; ok. 24% całej wpłaty z Kutna) była wyższa od stawki szosu (384 gr; ok. 19%).

4. Liczba rzemieślników w 1563 r.

Za jeden z głównych czynników miejskości uznaje się często duży udział zawodów nierolniczych wśród mieszkańców. Dlatego istotne będzie porównanie opłat od rzemieślników i osób parających się przetwarzaniem żywności. Ponieważ tylko w przypadku ziemi sochaczewskiej wpisano rodzaje rzemiosł wykonywanych w miastach, zaś w rejestrach ziem rawskiej i gostynińskiej podano jedynie zbiorcze liczby rzemieślników, nie jest możliwa szczegółowa charakterystyka profilu gospodarczego miast województwa. Dlatego porównane zostaną liczby zarejestrowanych rzemieślników. Ich zestawienie zawierają tabela 6 i ryc. 4. Pomimo wyższej stawki opłat za rybaków, również ich włączono do zbiorczej analizy. Wystąpili oni jedynie w Łowiczu.

Tabela 6. Zestawienie liczb zarejestrowanych przedstawicieli rzemiosł i zajęć spożywczych z miast województwa rawskiego w 1563 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r. Znak * oznacza miasto, które opłaciło mniejszy podatek ze względu na niedawny pożar.

L.p.	Miasto	Liczba osób	Procent łącznej liczby
1.	Łowicz	433	29,4%
2.	Sochaczew	228	15,5%
3.	Rawa	171	11,6%
4.	Mogielnica	120	8,1%
5.	Nowe Miasto	83	5,6%
6.	Skierniewice	83	5,6%
7.	Gąbin*	53	3,6%
8.	Kutno	50	3,4%
9.	Bolimów*	50	3,4%
10.	Mszczonów	43	2,9%
11.	Głowno	38	2,6%
12.	Trąbki	34	2,3%
13.	Biała	26	1,8%
14.	Jeżów	16	1,1%
15.	Gostynin*	15	1,0%
16.	Osmolin	14	1,0%
17.	Grodzisk	9	0,6%

L.p.	Miasto	Liczba osób	Procent łącznej liczby
18.	Budziszewice	7	0,5%
19.	Kiernozia*	0	0,0%
20.	Pacyna*	0	0,0%
SUMA		1473	100,0%

Zaprezentowane dane wskazują na silną koncentrację działalności rzemieślniczo-spożywczej w trzech ośrodkach województwa: Łowiczu, Sochaczewie i Rawie. Łącznie skupiały one 56,5% zarejestrowanych przedstawicieli omawianej grupy. Blisko co trzecia taka osoba pochodziła z Łowicza (29,4%). Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy wymienić należy dwie główne cechy: położenie miasta na szlaku Warszawa–Poznań i dalej Frankfurt nad Odrą oraz praktycznie stały pobyt na łowickim zamku arcybiskupa gnieźnieńskiego wraz z dworem, co musiało skutkować zwiększonym zapotrzebowaniem prymasowskiego otoczenia na usługi⁷¹. Usytuowanie na ważnym szlaku handlowym było zapewne istotnym czynnikiem w przypadku Sochaczewa, w świetle informacji z rejestru ośrodka z drugą największą liczbą rzemieślników (stanowiących 15,5% łącznej liczby osób). Ponad stu rzemieślników zarejestrowano także w Rawie i w Mogielnicy. Wszystkie cztery wymienione miasta można uznać — przy wykorzystaniu klasyfikacji zaproponowanej przez K. Borodę — za ośrodki, w których rzemiosło było głównym źródłem utrzymania mieszkańców⁷². Łowicz i Sochaczew dominowały nad pozostałymi ośrodkami północnej i centralnej części województwa — na co wpływ miały zapewne pożary Gostynina i Gąbina. Wedle lustracji Gostynina z 1564 r. w mieście żyło 176 rzemieślników⁷³. W rejestrze z 1563 r. podatek opłaciło jednak jedynie 15 osób! Wynikało to zapewne ze zwolnienia podatkowego, wystawionego miastu przez króla Zygmunta Augusta po pożarze w 1559 r.⁷⁴ Nie wiadomo, czy byli to ludzie, którzy przybyli do Gostynina po 1559 r. i w związku z tym nie objęło ich zwolnienie, czy nie dokładali się oni do szosu, w związku z czym wnieśli opłaty (choć byłoby to sprzeczne z treścią uniwersału poborowego). W przypadku Rawy i Mogielnicy widać z kolei, że wraz z Nowym Miastem i Skierniewicami, które można uznać za mniejsze ośrodki rzemiosła, być może łącznego w mniejszym stopniu z zajęciami rolniczymi⁷⁵, tworzyły one rynek obejmujący prawie całą ziemię rawską. Różnice między najważniejszą Rawą a pozostałymi ośrodkami były znaczne, ale nie tak duże, jak w przypadku Łowicza i Sochaczewa w odpowiadającej im części województwa. W orbicie miast najlepiej rozwiniętych rzemieślniczo znajdowały się te, które liczyły ok. 50 i mniej rzemieślników. Dotyczyło to na pewno dwunastu ośrodków, można zastanawiać się, czy do ich liczby wliczyć wspomniany Gostynin i ewentualnie Gąbin, również strawiony pożarami. W każdym razie w świetle przytoczonych liczb większość miast województwa posiadała mały lub bardzo mały potencjał gospodarczy i była zapewne w najlepszym wypadku drobnym ośrodkiem targowym dla ich mieszkańców i ludności okolicznych wsi. Był to wynik bardzo silnego różnicowania w rozwoju poszczególnych miast.

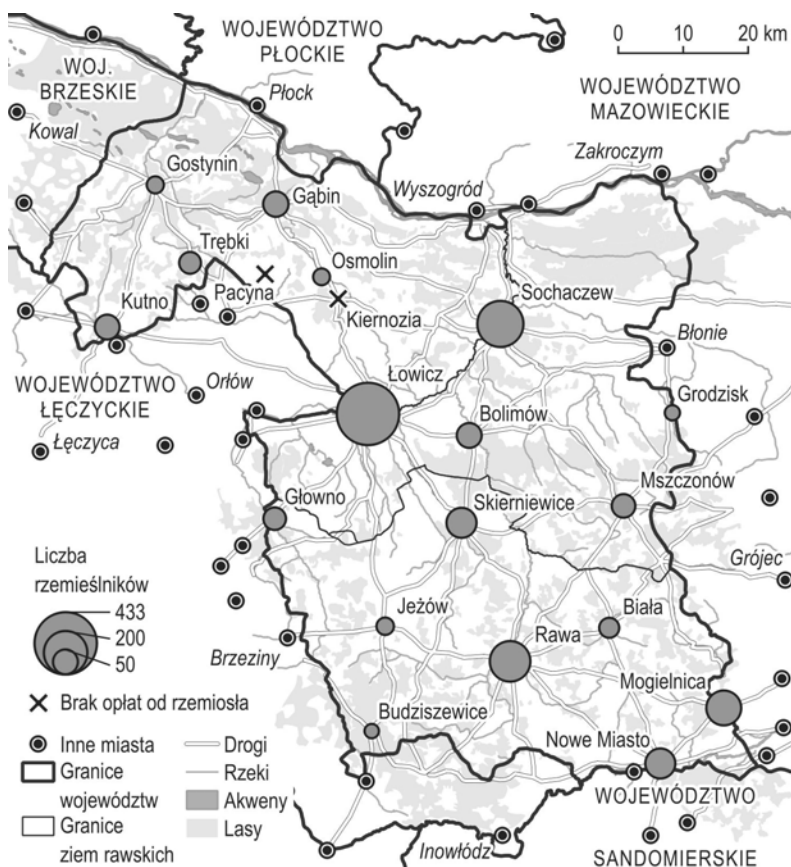
⁷¹ Szulist W. 1976, s. 333–334; Słomski M. 2016, s. 141.

⁷² Boroda K. 2016a, s. 415.

⁷³ Lustracje. 1959, s. 87–88.

⁷⁴ Lustracje. 1959, s. 87.

⁷⁵ Boroda K. 2016a, s. 415.

Ryc. 4. Liczba zarejestrowanych przedstawicieli rzemiosł i zajęć spożywczych w miastach województwa rawskiego w 1563 r. Oprac. własne.

Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r.

5. Czopowe w 1563 r.

Podstawą poboru czopowego w 1563 r. były wary, czyli jednostki produkcyjne piwa⁷⁶. Podatek ten odzwierciedlał stosunki wytwórcze w zakresie produkcji piwa i w większej mierze niż podatek od rzemiosła może wskazywać na sytuację gospodarczo-konsumpcyjną w mieście⁷⁷. Zarówno w rejestrze sochaczewskim, jak i gostynińskim podano liczbę warów, od których opłacono podatek (ryc. 5). Można więc nie opierać się na dość orientacyjnych szacunkach wynikających z opłaconej stawki⁷⁸, lecz wskazać zadeklarowaną przez miasta liczbę warów.

⁷⁶ Boroda K. 2016a, s. 520–521.

⁷⁷ Boroda K. 2016b, s. 66–67.

⁷⁸ Problematyka szacunków liczby opodatkowanych warów na podstawie zbiorczej sumy opłaconego podatku i określanie na tej podstawie produkcji piwa wynika z różnic w objętości warów w miastach; zob. Lalik T. 1973, s. 83–90; Boroda K. 2016b, s. 67–68.

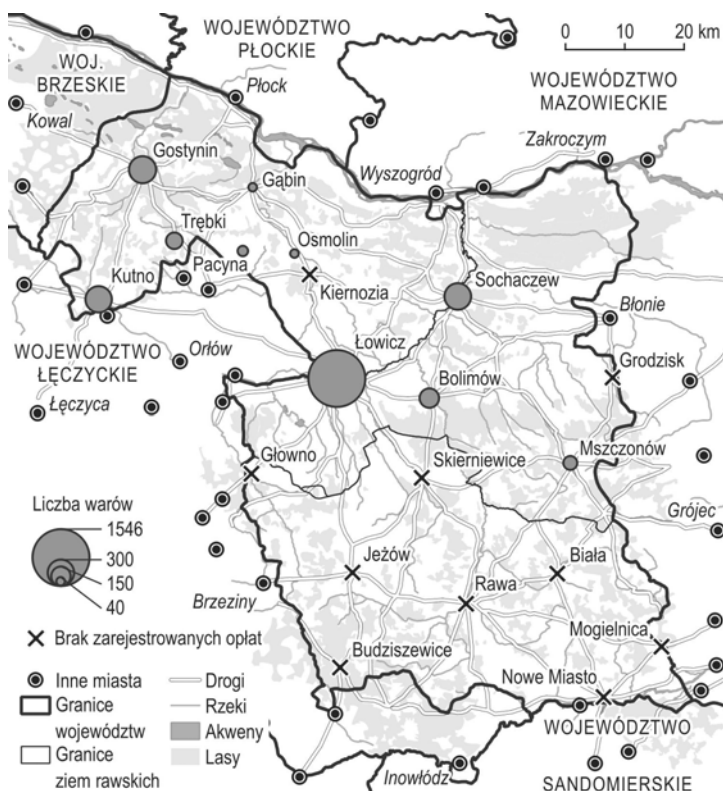
Nie oddaje ona całości produkcji, poza rejestracją znalazły się np. piwa cienkuszowe lub te produkowane wyłącznie na własny rachunek⁷⁹.

Tabela 7. Zestawienie liczb warów piwa, od których opłacono czopowe z miast ziem sochaczewskiej i gostynińskiej w 1563 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v. Znak * oznacza miasto, które opłaciło mniejszy podatek ze względu na niedawny pożar.

L.p.	Miasto	Liczba opodatkowanych warów w pierwszym kwartale	Liczba opodatkowanych warów w drugim kwartale	Liczba opodatkowanych warów w obu kwartałach	Procent wszystkich opodatkowanych warów w obu kwartałach
1.	Łowicz	743	803	1546	52,9%
2.	Gostynin*	119	200	319	10,9%
3.	Sochaczew	159	148	307	10,5%
4.	Kutno	115	185	300	10,3%
5.	Bolimów*	81	69	150	5,1%
6.	Trąbki	105		105	3,6%
7.	Mszczonów	30	42	72	2,5%
8.	Pacyna*	45		45	1,5%
9.	Osmolin	15	25	40	1,4%
10.	Gąbin*	16	24	40	1,4%
11.	Kiernozia*	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
12.	Grodzisk	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
SUMA				2924	100%

W dwóch kwartałach roku podatkowego 1563 r. opodatkowanych zostało 2924 warów (tabela 7). Dominującą pozycję w obydwu ziemiach stanowił Łowicz. Opodatkowane w mieście wary (1546) stanowiły ponad połowę (52,9%) wszystkich warów, z których opłacono czopowe. Przyczyn takiego stanu rzeczy domyślać należy się w praktycznie stałym pobycem dworu arcybiskupiego w mieście. Trudno powiedzieć, ile z tych warów przeznaczonych było na sprzedaż poza Łowiczem. W każdym razie pozostałe miasta ziem sochaczewskiej i gostynińskiej nie dorównywały w jakimkolwiek stopniu produkcji piwa pełnego w arcybiskupim ośrodku nad Bzurą. Co ciekawe, to spalony Gostynin opłacił największą po Łowiczu kwotę czopowego w analizowanym rejonie (319; 10,9%)! Produkcja ta była praktycznie taka sama, jak w Sochaczewie (307; 10,5%) i w Kutnie (300; 10,3%). Wciąż były to jednak wartości ponad pięciokrotnie mniejsze niż w Łowiczu. Można domyślać się, że produkcja ta przeznaczona była w większości dla najbliższych okolic miast, może była dystrybuowana w najbliższym regionie. Pozostałe miasta produkowały już piwo głównie

⁷⁹ Boroda K. 2016a, s. 524.

Ryc. 5. Liczba opodatkowanych warów piwa w miastach ziem sochaczewskiej i gostynińskiej z dwóch kwartałów podatkowych 1563 r. Oprac. własne.

Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v.

na użytek własnych mieszkańców. Zapewne więcej produkowano w Bolimowie i Trąbkach, mniej w Mszczonowie, Osmolinie, Pacynie i spalonym Gąbinie. Podatku czopowego nie zebrano z Kiernoży i z Grodziska.

6. Produkcja gorzałki w miastach w 1563 r.

W rejestrach wszystkich trzech ziem osobno od czopowego zarejestrowano opłaty od garnców gorzałczanych i propinacji gorzałki. Pozwala to na wskazanie orientacyjnego poziomu produkcji gorzałki w miastach woj. rawskiego (tabela 8).

W 1563 r. zarejestrowane zostały 173 garnce gorzałczane. Na podstawie danych z obu lat wynika, że największa produkcja gorzałki miała miejsce w Rawie i w Łowiczu. Wartości dla obu miast były podobne, aczkolwiek niewiele większe w stolicy województwa. Spośród miast sąsiadujących z Rawą żaden z ośrodków nie opłacił w 1563 r. podatku z liczby równej choćby ćwierci garnców rawskich. Położona tuż na granicy z woj. mazowieckim Mogielnica wniosła podatek od 10 garnców, zaś nadpilickie Nowe Miasto od pięciu.

Tabela 8. Zestawienie liczb garnców gorzałczanych i liczby propinatorów, od których opłacono podatek z miast województwa rawskiego w 1563 r. i w 1579 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 22, k. 242r–294v; sygn. 48, k. 303r–351v; sygn. 49, k. 144r–171r, 321r–427r.

Uwaga: Znak * oznacza miasto, które w 1563 r. opłaciło mniejszy podatek ze względu na niedawny pożar. Skrót b.d. oznacza, że w rejestrze nie wyszczególniono ani istnienia garnców, ani ich nieistnienia. Liczba garnców z 1579 r. obliczona na podstawie zapłaconego podatku.

Miasto	Liczba garnców w 1563 r.	Liczba propinatorów w 1563 r.	Liczba garnców w 1579 r.	Liczba propinatorów w 1579 r.
Biała	b.d.	2	b.d.	4
Bolimów*	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
Budziszewice	b.d.	b.d.	b.d.	1
Gąbin*	1	2	10	b.d.
Głowno	23	7	13	b.d.
Gostynin*	7	6	10	b.d.
Grodzisk	b.d.	4	b.d.	2
Jeżów	b.d.	3	2	b.d.
Kiernozia*	0	2	b.d.	b.d.
Kutno	8	2	11,25	b.d.
Łowicz	40	b.d.	35	b.d.
Mogielnica	10	b.d.	12,5	b.d.
Mszczonów	5	b.d.	8,5	b.d.
Nowe Miasto	5	2	8,75	b.d.
Osmolin	0	3	b.d.	b.d.
Pacyna*	0	b.d.	b.d.	b.d.
Rawa	43	1	37,5	b.d.
Skierniewice	b.d.	b.d.	11	b.d.
Sochaczew	24	9	15	b.d.
Trąbki	7	5	b.d.	b.d.

W przypadku pozostałych miast: Białej, Budziszewic, Jeżowa i Skierniewic nie zarejestrowano żadnych garnców, choć wspomniano o trzech szynkujących w Jeżowie i dwóch w Białej. Inaczej ułożyła się sytuacja w przypadku Łowicza. Położone najbliżej ośrodka Sochaczew i Głowno płaciły w 1563 r. porównywalnie wysoką stawkę od 24 garnców w przypadku Sochaczewa i 23 garnców w przypadku Głowna. Dość wysoka liczba garnców z tego roku w Głownie stawia to położone na granicy z woj. łęczyckim szlacheckie miasto wśród najważniejszych producentów gorzałki. Z kolei produkcja gorzałki w miastach ziemi gostynińskiej wygląda w świetle rejestru z 1563 r. skromnie. Miastem, które opłaciło podatek od największej liczby garnców, było Kutno — urzędzeń takich było tam osiem. Niewiele mniej wniesiono ze spalonego Gostynina i ze szlacheckich Trąbek, po siedem. Miasta te sąsiadowały ze sobą w zachodniej części ziemi.

Wschodnia jej część ze spalonym Gąbinem, Kiernozią, Osmolinem i Pacyną opłacała podatek łącznie z jednego garnca, zarejestrowanego w Gąbinie.

Widać zatem, że główny rejon produkcji gorzałki w woj. rawskim to jego centrum z Łowiczem, Sochaczewem i Głownem. Wyjątkowo w południowej części położona była Rawa. W tych czterech miastach zarejestrowano łącznie 130 garnców, co stanowiło 75% wszystkich opodatkowanych garnców⁸⁰. Z kolei najmniejsza produkcja tego alkoholu występowała w ziemi gostyńskiej, na co w pewnym stopniu wpłynęły pożary tamtejszych miast. Z dziewięciu miast nie zarejestrowano żadnych garnców. Pomimo tego w Białej, Grodzisku, Jeżowie, Kiernozi i Osmolinie opłacono podatek od dwóch do trzech propinatorów.

III. Sieć miejska w świetle rejestru 1579 r.

W części podsumowującej zebranie podatku z miast zapisano 15 ośrodków. W przypadku Budziszewic, Białej, Grodziska, Kiernozi i Pacyny opłaty sklasyfikowano w części ziemskiej poboru zgodnie ze stawkami podatku ze wsi⁸¹. Podobnie jak w 1563 r., również łany miejskie Kutna umieszczono w ziemskiej części spisu⁸². Pomimo że w rejestrze wpisano obok podatku miejskiego również sumy czopowego, oba podatki zostaną omówione osobno.

1. Całość wpłat w 1579 r. (bez czopowego)

Po uwzględnieniu wpłat z szosu, z łanów miejskich, od rzemieślników, z garnców gorzałczanych i gdzieniegdzie od Żydów (Gąbin, Kutno i Sochaczew) łączna suma zebranego podatku miejskiego wyniosła 51 484,5 gr (tabela 9, ryc. 6). Tym razem do Rawy (6795 gr; 13,2%), Łowicza (6450 gr; 12,5%) i Sochaczewa (6420 gr; 12,5%) jako miast opłacających największe ogólne sumy podatku miejskiego dołączył Gąbin (6288 gr; 12,2%). Spłaszczenie to można wytłumaczyć kilkoma względami, z których dwa najważniejsze to brak wyszczególnienia kupców i przepukniów w opisach miast oraz istnienie w Gąbinie i Sochaczewie gmin żydowskich, od których zebrano pogłównę⁸³.

Trzy z tych głównych miast położone były w północnej części województwa, dwa nad Bzurą (Łowicz, Sochaczew) i jedno na północ od rzeki w kierunku Płocka (Gąbin). W południowej części województwa, położonej na południe od Łowicza i Bolimowa, jedynie Rawa stanowiła tak znaczący ośrodek miejski. Pomimo niedalekiej odległości od Gąbina stosunkowo dużą część podatku opłacił Gostynin (4875 gr; 9,5%), kolejne miasto w północnej części województwa. Na wschód od linii Sochaczew–Rawa jedynie Mszczonów (2712 gr; 5,3%), Mogielnica (2457 gr; 4,8%) i w mniejszym już stopniu Nowe Miasto (2022 gr; 3,9%) znalazły się w „bogatszej” części rawskich miast.

⁸⁰ Dla porównania w latach 1564–1565 produkcja gorzałki w miastach woj. łeczyckiego zdominowana była przez Brzeziny, Kłodawę, Łęczycę i Piątek, w których zarejestrowano 66% wszystkich garnców z miast; Boroda K. 2016a, s. 509–510.

⁸¹ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 328v (Budziszewice), 333r (Biała), 357v (czopowe z Budziszewic), 379v (Grodzisk, w tym nieuwzględnione opłaty od zagrodnika z rolą, 19 zagrodników bez dobytku i siedmiu komorników bez dobytku w łącznej wysokości 96 gr), 394r (czopowe z Grodziska), 410r (Pacyna, w tym od trzech zagrodników bez dobytku w wysokości 12 gr), 412v (Kiernozią, w tym od dziesięciu zagrodników bez dobytku w wysokości 60 gr), 424 v (czopowe z Kiernozi). Pawiński A. 1892, s. 146, 164, 168, 197, 200 (w edycji nie uwzględniono czopowego ze wsi woj. rawskiego).

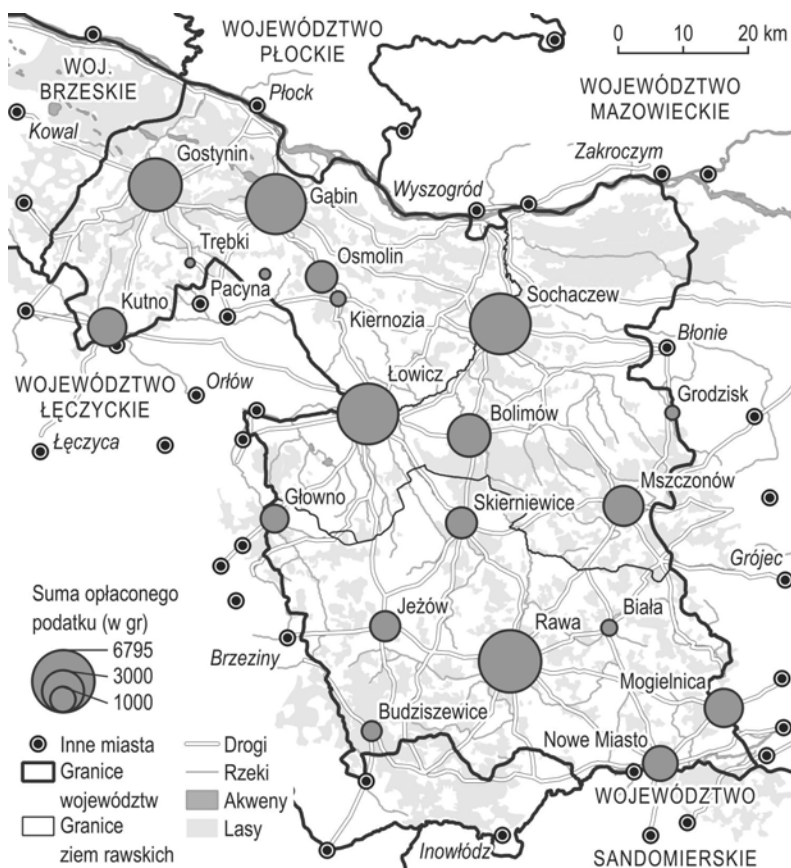
⁸² AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 405r; Pawiński A. 1892, s. 194.

⁸³ Z Gąbina pogłównę żydowskie opłacone zostało w wysokości 780 gr (12% całej sumy), zaś z Sochaczewa w wysokości 720 gr (11% całej sumy); AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 395r, 425r.

Tabela 9. Zestawienie sum wpłat podatku miejskiego z województwa rawskiego w 1579 r.
 Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r.
 Znak * oznacza, że miasto opłaciło podatek ziemski.

L.p.	Miasto	Suma wpłat (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
1.	Rawa	6795	13,2%
2.	Łowicz	6450	12,5%
3.	Sochaczew	6420	12,5%
4.	Gąbin	6288	12,2%
5.	Gostynin	4875	9,5%
6.	Bolimów	3102	6,0%
7.	Mszczonów	2712	5,3%
8.	Kutno	2469	4,8%
9.	Mogielnica	2457	4,8%
10.	Nowe Miasto	2022	3,9%
11.	Osmolin	1635	3,2%
12.	Skierniewice	1561,5	3,0%
13.	Jeżów	1466	2,8%
14.	Głowno	1236	2,4%
15.	Budziszewice*	585	1,1%
16.	Biała*	374	0,7%
17.	Kiernożia*	330	0,6%
18.	Grodzisk*	297	0,6%
19.	Pacyna*	210	0,4%
20.	Trąbki	200	0,4%
SUMA		51 484,5	100,0%

Z tych dziesięciu miast z górnej połowy listy, sześć ośrodków należało do dóbr królewskich. Obsadziły one siedem pierwszych miejsc. Jedynym niemonarszym miastem był arcybiskupi Łowicz. Solidną pozycję, mniej więcej w środku stawki, miała również Mogielnica cystersów sulejowskich. Pierwsze spośród miast należących do szlachty było plasujące się na ósmym miejscu w stawce Kutno (2469 gr; 4,8%), a w dziesiątce było jeszcze tylko Nowe Miasto. Jasno zatem zarysowuje się silna pozycja miast królewskich województwa. Najmniej podatku opłacały głównie miasta szlacheckie, choć znalazły się tam i królewskie Budziszewice, i Biała biskupów chełmskich. O ile jeszcze Osmolin, Skierniewice, Jeżów i Głowno reprezentowały podobny potencjał, tak już wspomniane Budziszewice i Biała wraz z Kiernożą, Grodziskiem, Pacyną i Trąbkami musiały znajdować się gdzieś na granicy między miastem a wsią. Zresztą część opłat z tych miast zapisano w części ziemskiej rejestru. W porównaniu z informacjami z 1563 r. widać wzrost znaczenia Gostynina i Gąbina, które odżyły po pożarach

Ryc. 6. Obciążenie podatkowe miast województwa rawskiego w 1579 r. w ramach poboru miejskiego. Oprac. własne.

Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r.

z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w. Zwiększyły się również podatki z Bolimowa. Największa różnica *in minus* dotyczyła przede wszystkim Głowna, które z dość istotnego podatkowo miasta szlacheckiego stało się ośrodkiem wielkości z poziomu drugiej części listy.

2. Stosunek szosu i łańów do całości wpłat w 1579 r.

Podobnie jak w 1563 r., także w 1579 r. znaczną część opłat stanowiły szos i łańy miejskie. Stosunki te przedstawiono w tabeli 10.

Jedynie w przypadku pięciu miast łączna suma opłat z tych dwóch kategorii podatkowych nie przekroczyła 50%. Co ciekawe, były to miasta opłacające zarówno najwyższe sumy (Łowicz), sumy przeciętne (Kutno, Nowe Miasto), sumy nieduże (Jeżów), jak i sumę najniższą (Trąbki). Jednak w Trąbkach i w Nowym Mieście nie wniesiono opłat od łańów. Najmniejszą część wpłat szos stanowił w Kutnie (15,6%), najwyższy był w Mszczonowie (63,7%).

Tabela 10. Stosunek opłat szosu i od łąnów miejskich do całej wpłaconej sumy opłat z miast województwa rawskiego w 1579 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r.

Miasto	Suma całości wpłat (w gr)	Suma szosu (w gr)	Procentowy udział sumy szosu w całości wpłat	Suma z łąnów miejskich (w gr)	Procentowy udział sumy opłat z łąnów miejskich w całości wpłat	Łączna suma szosu i opłat z łąnów miejskich (w gr)	Procentowy udział sumy szosu i opłat z łąnów miejskich w całości wpłat
Trąbki	200	50	25,0%	0	0,0%	50	25,0%
Kutno	2469	384	15,6%	330	13,4%	714	28,9%
Jeżów	1466	432	29,5%	180	12,3%	612	41,7%
Łowicz	6450	2400	37,2%	495	7,7%	2895	44,9%
Nowe Miasto	2022	912	45,1%	0	0,0%	912	45,1%
Główno	1236	624	50,5%	0	0,0%	624	50,5%
Sochaczew	6420	3000	46,7%	540	8,4%	3540	55,1%
Rawa	6795	4050	59,6%	0	0,0%	4050	59,6%
Skierniewice	1561,5	480	30,7%	457,5	29,3%	938,5	60,0%
Mszczonów	2712	1728	63,7%	0	0,0%	1728	63,7%
Mogielnica	2457	1392	56,7%	225	9,2%	1617	65,8%
Gostynin	4875	1920	39,4%	1395	28,6%	3315	68,0%
Gąbin	6288	2688	42,7%	1620	25,8%	4308	68,5%
Budziszewice	585	0	0,0%	405	69,2%	405	69,2%
Biała	374	0	0,0%	270	72,2%	270	72,2%
Bolimów	3102	1152	37,1%	1095	35,3%	2247	72,4%
Grodzisk	297	0	0,0%	217	73,1%	217	73,1%
Osmolin	1635	0	0,0%	1320	80,7%	1320	80,7%
Kiernoza	330	0	0,0%	330	100,0%	330	100,0%
Pacyna	210	0	0,0%	210	100,0%	210	100,0%
SUMA	51 484,5	21 212	41,2%	9089,5	17,7%	30 302	58,9%

Więcej niż 50% całej sumy szos stanowił także w Głównie (50,5%), Mogielnicy (56,7%) i Rawie (59,6%). Podobne proporcje szosu wystąpiły w 1563 r. w przypadku Mszczonowa, Mogielnicy i Rawy. Do niedużego przesunięcia doszło w Głównie, choć spowodowało to, że stanowił on największą część całej sumy z tego miasta.

Nie wszystkie miasta wniosły szos. Pieniądze z nich zarejestrowano głównie w części ziemskiej rejestru, choć dotyczyło to również Osmolina. Opłaty z łąnów stanowiły w tych miastach od dwóch trzecich całej sumy w przypadku Budziszewic aż do całości opłat w przypadku Kiernozi

i Pacyny. Pomiędzy tymi nieopłacającymi szosu ośrodkami znalazł się Bolimów. W jego przypadku szos i łany składały się na 72,4% całej sumy. Chociaż szos z Bolimowa (37,1%) stanowił proporcjonalnie taki sam odsetek, jak w Łowiczu (37,2%) czy Gostyninie (39,4%), to jednak równie dużą część stanowiły opłaty z łanów (35,3%). Spośród miast płacących szos stosunek podatku z łanów do całości sumy był największy właśnie w Bolimowie. Dużą część całości podatku łany stanowiły także w Skierniewicach (29,3%) i Gostyninie (28,6%). Najmniejszy udział w całości dotyczył nadburzańskich Łowicza (7,7%) i Sochaczewa (8,4%) oraz Mogielnicy (9,2%).

3. Stawki od rzemieślników w 1579 r.

Analiza stawek podatku od rzemieślników w roku 1579 nie jest sprawą oczywistą (tabela 11, ryc. 7). Jak wspomniano, opłaty pobierane od rzemieślników różniły się w zależności od deklarowanej głównej profesji, ale też od wielkości miasta. W spisie dotyczącym miast nie podano, wedle jakiej stawki — czy jak dla miasta dużego, czy jak dla miasta małego — wpłacono pieniądze. W 1580 r. informację o pobraniu pieniędzy od rzemieślników „ad rationem magne civitatis” zanotowano przy Rawie, Gostyninie i Sochaczewie, czyli tytułarnych ośrodkach każdej z ziem⁸⁴. Przyjmując zatem, że podobna sytuacja miała miejsce w 1579 r. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy zapisane w źródle różne terminy na określenie miast wynikały właśnie z takiej klasyfikacji. Jako *civitates* określone zostały Rawa, Sochaczew, Łowicz i Gostynin⁸⁵. Porównanie rejestrów rok po roku wskazuje, że wykorzystanie takiego terminu mogło być związane z postrzeganiem tych ośrodków jako duże, co wpłynęło na pobranie większych stawek od rzemieślników.

Tabela 11. Zestawienie sum wpłat podatku od rzemiosła z miast województwa rawskiego w 1579 r. Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r.
Znak * oznacza, że miasto opłaciło podatek ziemski.

Sumy wpłat zarejestrowanych w źródle				Suma wpłat po uwzględnieniu zróżnicowania w opodatkowaniu rzemieślników w miastach większych i mniejszych			
L.p.	Miasto	Suma wpłat (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast	L.p.	Miasto	Suma (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
1.	Łowicz	2715	18,5%	1.	Łowicz	1357,5	12,6%
2.	Rawa	1845	12,6%	2.	Gąbin	960	8,9%
3.	Sochaczew	1800	12,3%	3.	Rawa	922,5	8,5%
4.	Gostynin	1320	9,0%	4.	Nowe Miasto	900	8,3%
5.	Gąbin	960	6,6%	5.	Sochaczew	900	8,3%
6.	Nowe Miasto	900	6,1%	6.	Kutno	855	7,9%
7.	Kutno	855	5,8%	7.	Bolimów	855	7,9%

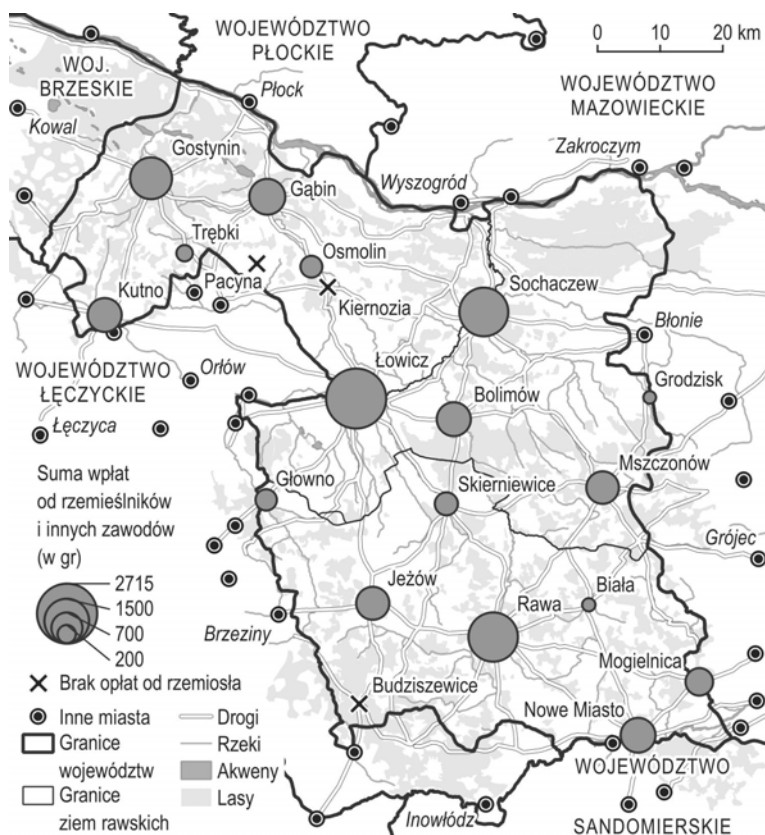
⁸⁴ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 480r, 511v, 546v.

⁸⁵ AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 359v, 395r, 425r; Pawiński A. 1892, s. 158–159, 191, 210.

Sumy wpłat zarejestrowanych w źródle				Suma wpłat po uwzględnieniu zróżnicowania w opodatkowaniu rzemieślników w miastach większych i mniejszych			
L.p.	Miasto	Suma wpłat (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast	L.p.	Miasto	Suma (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
8.	Bolimów	855	5,8%	8.	Jeżów	806	7,5%
9.	Jeżów	806	5,5%	9.	Mszczonów	780	7,2%
10.	Mszczonów	780	5,3%	10.	Gostynin	660	6,1%
11.	Mogielnica	540	3,7%	11.	Mogielnica	540	5,0%
12.	Skierniewice	360	2,5%	12.	Skierniewice	360	3,3%
13.	Osmolin	315	2,2%	13.	Osmolin	315	2,9%
14.	Głowno	300	2,0%	14.	Głowno	300	2,8%
15.	Trąbki	150	1,0%	15.	Trąbki	150	1,4%
16.	Biała*	80	0,5%	16.	Biała*	80	0,7%
17.	Grodzisk*	68	0,5%	17.	Grodzisk*	68	0,6%
18.	Budziszewice*	0	0,0%	18.	Budziszewice*	0	0,0%
19.	Kiernozia*	0	0,0%	19.	Kiernozia*	0	0,0%
20.	Pacyna*	0	0,0%	20.	Pacyna*	0	0,0%
SUMA		14 649	100,0%	SUMA		10 809	100,0%

W 1579 r. zarejestrowano łącznie 14 649 gr zebranych „ab diversis artificibus”. Istotnie podliczenie sum podatku w groszach pokazuje, że to Łowicz, Rawa, Sochaczew i Gostynin opłaciły najwięcej pieniędzy z rzemiosła. Jako główny rzemieślniczy ośrodek jawi się Łowicz (2715 gr; 18,5%), co jest wnioskiem podobnym do tego dla 1563 r. Podobną pozycję zajmują Rawa (1845 gr; 12,6%) i Sochaczew (1800 gr; 12,3%), choć różnica we wpłatach między obydwojema była jeszcze mniejsza niż przed szesnastoma laty. Gostynin, już bez żadnych zwolnień podatkowych, nie dorównywał trzem pierwszym miastom (1320 gr; 9,0%), ale wciąż wpłacił więcej niż pozostałe miasta z Gąbinem na czele (960 gr; 6,6%).

Żeby porównać możliwie dokładnie — choć wciąż orientacyjnie — status rzemiosła w miastach rawskich wartości wpłat *ex civitatibus*, czyli z miast dużych (Rawy, Sochaczewa, Gostynina i Łowicza), podzielone zostaną przez dwa. Zabieg ten spowodował pewne zmiany w klasyfikacji. O ile wciąż jako najważniejszy rzemieślniczy ośrodek województwa jawi się Łowicz, tak na drugim miejscu usytuował się Gąbin. Wciąż w czołówce znajdowała się Rawa. Jednak różnica między nią a Nowym Miastem, które dysponowało potencjałem rzemieślniczym na miarę Sochaczewa, znacząco się zmniejszyła. Najbardziej zmieniła się sytuacja Gostynina, który najwidoczniej miał dużo większe problemy w odbudowie po pożarze z lat 50. XVI w. niż zgorzały po nim Gąbin. Główne miasto ziemi gostyńńskiej po ujednoliceniu stawek znalazło się dopiero w środku stawki, wyprzedzone nie tylko przez Gąbin i Nowe Miasto, ale także średnie w skali województwa miasta: Kutno, Bolimów, Jeżów i Mszczonów.

Ryc. 7. Obciążenie podatkowe miast województwa rawskiego w 1579 r. od rzemiosła i zajęć spożywczych. Oprac. własne.

Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r.

Możliwe zatem, że potencjał rzemieślniczy tych miast był relatywnie większy, niż sugerują to nominalne stawki opłaconego podatku.

W porównaniu do klasyfikacji opracowanej na podstawie informacji o liczbie rzemieślników z rejestru 1563 r. zwraca uwagę wzrost pozycji Jeżowa. Liczba zarejestrowanych w 1563 r. rzemieślników odpowiadała 1,1% wszystkich zapisanych w źródle osób (co dało miastu 14. pozycję w tabeli), podczas gdy w 1579 r. z Jeżowa wpłacono 806 gr, co stanowiło 5,5% ogólnej zebranej w poborze sumy rzemieślniczej i 7,5% sumy po uwzględnieniu jednolitej stawki dla wszystkich miast. Widoczny jest również spadek znaczenia podatkowego w zakresie rzemiosła Mogielnicy. W 1563 r. rzemieślnicy tego miasta stanowili 8,1% wszystkich zarejestrowanych przedstawicieli rzemiosła i branży spożywczej (4. miejsce w tabeli). Z kolei w 1579 r. opłata w wysokości 540 gr stanowiła już tylko 3,7% ogólnej sumy wpłat i 5% sumy wpłat przy przeliczeniu według jednolitej stawki. W świetle tych danych można stwierdzić, że Mogielnica zaczęła odstawać w produkcji od Rawy i Nowego Miasta, z którymi jeszcze kilkanaście lat temu tworzyła jeden z ważniejszych ośrodków ziemi rawskiej. Być może położenie między Łowiczem a Rawą wpłynęło na zmniejszenie wpływów do skarbu królewskiego od

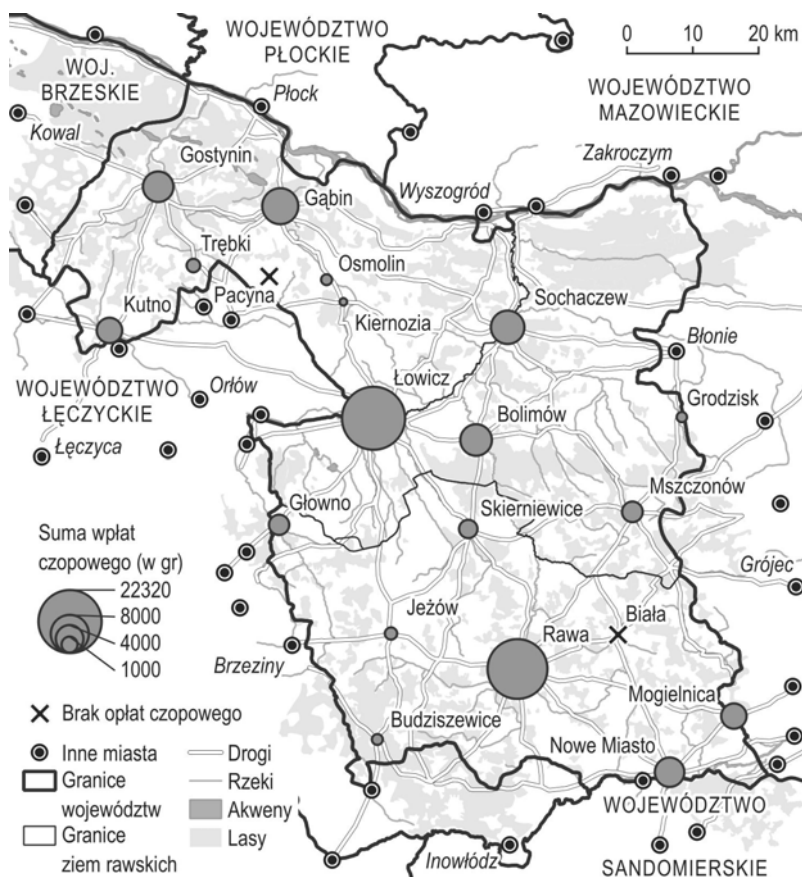
rzemiosła ze Skierniewic, w 1579 r. odpowiedzialnych za 2,5% ogólnej wpłaty od rzemiosła i 3,3% przy ujednoczeniu stawki. W 1563 r. Skierniewice zapłaciły podatek od takiej samej liczby rzemieślników, jak Nowe Miasto (5,6% wszystkich rzemieślników). Jakichkolwiek opłat od rzemieślników nie wniesiono z Budziszewic, Kiernozi i Pacyny, co wskazuje wręcz na utratę jednej z typowych funkcji przedindustrialnego miasta, jakim była działalność wytwórcza.

4. Czopowe w 1579 r.

Dla tego roku zachowały się informacje o wpłatach czopowego dla całego obszaru woj. rawskiego. Nie wpisano jednak informacji o warach lub beczkach, jedynie o kwocie opłaconego podatku (tabela 12, ryc. 8).

Tabela 12. Zestawienie sum wpłat czopowego z miast województwa rawskiego w 1579 r.
Oprac. własne. Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r. Znak * oznacza, że miasto opłaciło podatek ziemski.

L.p.	Miasto	Suma wpłat (w gr)	Procent łącznej sumy wpłat z miast
1.	Łowicz	22 320	26,4%
2.	Rawa	20 096	23,8%
3.	Gąbin	7158	8,5%
4.	Sochaczew	6112,5	7,2%
5.	Bolimów	5383	6,4%
6.	Gostynin	4996	5,9%
7.	Nowe Miasto	4620	5,5%
8.	Kutno	3312	3,9%
9.	Mogielnica	3258	3,9%
10.	Mszczonów	1996	2,4%
11.	Głowno	1905	2,3%
12.	Skierniewice	1485	1,8%
13.	Trąbki	600	0,7%
14.	Jeżów	428	0,5%
15.	Budziszewice*	270	0,3%
16.	Osmolin	270	0,3%
17.	Grodzisk*	210	0,2%
18.	Kiernoza*	24	<0,1%
19.	Biała*	0	0,0%
20.	Pacyna*	0	0,0%
SUMA		84 443,5	100,0%

Ryc. 8. Obciążenie czopowym miast województwa rawskiego w 1579 r. Oprac. własne.
Źródło: AGAD, ASK, dz. I, sygn. 49, k. 321r–427r.

W 1579 r. zebrano 84 443,5 gr czopowego. Dwa główne ośrodki produkcji najwartościowszego piwa w 1579 r. znajdowały się w Łowiczu (22 320 gr; 26,4%) i w Rawie (20 096 gr; 23,8%). Oba miasta wniosły w sumie połowę (50,2%) czopowego w tym roku podatkowym. Ich pozycja względem pozostałych miast była dominująca. Bez realnej konkurencji w sąsiedztwie była Rawa. Wszystkie okoliczne miasta wprowadziły maksymalnie 5,5% całości sumy (Nowe Miasto z 4620 gr). Położone w południowo-wschodniej części województwa Nowe Miasto i Mogielnica (3258 gr; 3,9%) można uznać za lokalne ośrodki produkujące przeciętne ilości piwa. Pozostałe miasta wokół Rawy warzyły piwo zapewne praktycznie wyłącznie na użytek własnych mieszkańców, choć Mszczonów (1996 gr; 2,4%) i Skierniewice (1485 gr; 1,8%) wpłaciły sumy sytuujące je w połowie stawki.

Inaczej rozłożyły się wpłaty koło Łowicza. Oczywiście i tutaj były ośrodki z małą (Skierniewice, Głowno) lub bardzo małą sumą wpłat (Kiernozia i Osmolin). Jednak oprócz nich w okolicy Łowicza, wnoszącego największą sumę wpłat, choć podobną do Rawy, stosunkowo duże — jak na skalę tego województwa — opłaty pochodziły z Sochaczewa (6112,5 gr;

7,2%) i z Bolimowa (5383 gr; 6,4%). Były to więc sumy większe od tych z Nowego Miasta i z Mogielnicy. Ośrodki z minimalnymi wpłatami oprócz dominacji Łowicza w dużym stopniu odczuwały też konkurencję Gąbina (7158 gr; 8,5%), trzeciego pod względem wpłat ośrodka województwa. Zdystansował on w północnej części województwa Gostynin (4996 gr; 5,9%), który wpłacał więcej od sąsiadującego z nim na południowy zachód Kutna (3312 gr; 3,9%). Należy jednak pamiętać, że miasta królewskie i duchowne płaciły wyższe stawki, aniżeli miasta szlacheckie.

5. Produkcja gorzałki w miastach w 1579 r.

O ile w 1563 r. w rejestrach każdej z trzech ziem podano liczby garnców gorzałczanych i propinatorów gorzałki, tak w 1579 r. pod hasłem „ab ollis cremati” podano wyłącznie kwotę podatku. Ponieważ przeliczenie tych sum wedle stawki za jeden garniec (24 gr) w kilku wypadkach nie dało okrągłej liczby, przypuszczać należy, że doszło do sumowania przez pisarza wpłat i od garnców gorzałczanych, i od szynków⁸⁶. Dlatego dane w tabeli 8 dotyczące 1579 r. są orientacyjne.

Zasadniczo niezmienna w stosunku do 1563 r. była pozycja Rawy i Łowicza. Chociaż obliczona na podstawie kwoty podatku liczba garnców była w obu miastach mniejsza o kilka garnców niż w 1563 r., to wciąż ośrodki te przodowały w województwie w produkcji gorzałki. Jednak już dalsza część listy zawiera bardziej wyrównane dane. Wciąż istotny wkład w produkcję przedstawiały Sochaczew (orientacyjnie 15 garnców) i Głowno (orientacyjnie 13 garnców), jednak w porównaniu do wcześniejszego o 16 lat rejestru doszło do spadku orientacyjnej liczby garnców o 44% w przypadku Głowna i 37,5% w przypadku Sochaczewa. Fluktuacje w produkcji, choć obserwowane nie tylko w następujących po sobie latach, ale i w kolejnych kwartałach tego samego roku, były czymś naturalnym. Mogły one wynikać również z koncentracji produkcji w rękach coraz węższej grupy mieszkańców miast i w zmianach w sposobie dystrybucji gorzałki⁸⁷. O ile w tych czterech miastach doszło do mniejszego lub większego spadku liczby opodatkowanych garnców gorzałczanych, tak w przypadku miast o średnim znaczeniu produkcyjnym zadeklarowana liczba tych urządzeń wzrosła. Znaczący wzrost dotyczył Gąbina, z jednego do 10, i związany był zapewne z odbudową stosunków gospodarczych po pożarach z lat sześćdziesiątych XVI w. W mniejszym stopniu odbudował się również Gostynin, który jednak już w 1563 r. płacił podatek porównywalny z Kutnem, a większy niż Mszczonów i Nowe Miasto. Wciąż jednak więcej opłacono nie tylko z Kutna i Mogielnicy, ale także ze Skierniewic, z których nie zarejestrowano nic w 1563 r. Również w przypadku Jeżowa doszło do uwzględnienia opłat od garnców, choć tylko dwóch. Z kolei z Trąbek w 1579 r. nie opłacono podatku. Trudno zatem uznać Sochaczew i Głowno za jedyne miasta, w których liczba garnców należała do wyższych, tak jak miało to miejsce w 1563 r. Zakres tej grupy należałoby rozszerzyć o Mogielnicę, Kutno, Skierniewice, Gostynin i Gąbin, miasta położone bądź na granicy województwa, bądź stanowiące siedziby administracyjne ziem i powiatów. Możliwe, że większa liczba garnców w Skierniewicach mogła być związana z dystrybucją gorzałki we wsiach południowej części dóbr arcybiskupich zlokalizowanych wokół tego właśnie miasta. W ośmiu miastach nie zarejestrowano żadnych garnców, choć zdarzało się, że istniał szynk,

⁸⁶ Przypuszczenie za podobnym przypadkiem z woj. krakowskiego z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI w.; Boroda K. 2016a, s. 503–504.

⁸⁷ Lalik T. 1973, s. 96–98; Boroda K. 2016a, s. 503–512.

jak w Białej, Budziszewicach i Grodzisku. Zastanawiający jest brak danych o garncach czy propinacji z Bolimowa, zważywszy na względnie duży udział miasta w opłaceniu czopowego. Trudno stwierdzić, czy mogło to wynikać z jakiegoś zwolnienia miasta od tego rodzaju opłat⁸⁸.

IV. Zakończenie

Na podstawie powyższych obserwacji można dojść do wniosku, że w woj. rawskim w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI w. istniały dwa dominujące ośrodki: Łowicz i Rawa, z uzupełniającym te miasta Sochaczewem. Pozycja Rawy mogła wynikać z pełnienia funkcji głównego administracyjnie ośrodka województwa, miejsca zjazdów sejmikowych szlachty ziemi rawskiej, może z ulokowania w niej skarbu kwarcianego w 1563 r. Należy jednak mieć na uwadze, że w XVI w. szlachta każdej z ziem województwa zbierała się w wyznaczonych ośrodkach na terenie własnej ziemi — nie było jednego sejmiku wojewódzkiego⁸⁹. Na pozycję Łowicza wpływała zapewne zarówno stała już w gruncie rzeczy rezydencja arcybiskupów gnieźnieńskich na tamtejszym zamku oraz korzystne położenie na prowadzącym z Wielkopolski i Śląska na Mazowsze szlaku handlowym⁹⁰. Ta druga okoliczność mogła wpływać na duże znaczenie Sochaczewa, w którym rozwidła się szlak również w kierunku Torunia przez Gąbin i Brześć na Kujawach⁹¹. Ośrodek ten stanowił także częste miejsce zebrań politycznych osiadłej w ziemi szlachty⁹². W przypadku Łowicza i Sochaczewa, położonych na prawym brzegu Bzury, istotna była również możliwość przejścia przez rzekę, chociażby idąc z Torunia do Lwowa⁹³.

Stosunkowo nieduża odległość między dwoma większymi miastami, Łowiczem i Sochaczewem, utrudniała rozwój innym sąsiednim ośrodkom, choć w 1579 r. stosunkowo duży podatek wniósł do skarbu królewskiego Bolimów. Zwłaszcza na północ od linii Bzury ośrodki miejskie nie były dobrze rozwinięte (Kiernozia, Osmolin, Pacyna, do tego dochodzi nieudana lokacja Iłowa). Również część miast usytuowanych w sąsiedztwie Rawy (Biała, Budziszewice, Jeżów) nie stanowiła ważniejszych ośrodków w województwie. Jedynie położone przy południowo-wschodniej granicy województwa Nowe Miasto i Mogielnica stanowiły w analizowanym okresie znaczniejsze centra.

Zatem to w centralnej części woj. rawskiego znajdowały się osiedla wpłacające stosunkowo najwięcej pieniędzy w ramach podatku miejskiego i czopowego. Tutaj właśnie leżał Łowicz, główny ośrodek rzemieślniczo-produkcyjny, a w świetle danych z 1563 r. również kupiecki. Wtórowała mu Rawa, choć trzeba przyznać, że sporą część wpłat z miasta stanowił szos o bardzo wysokiej wartości. O ile informacje z końca lat siedemdziesiątych XVI w. sugerują, że różnica między Rawą a innymi miastami województwa nie była aż tak duża, jak w latach sześćdziesiątych, to wciąż był to jeden z najprężniejszych ośrodków produkcji piwa. Zbliżony do Rawy potencjał przejawiał Sochaczew. Również w jego przypadku interpretowana na podstawie wpłat podatkowych przewaga nad innymi ośrodkami, obserwowana w latach sześćdziesiątych, nie była tak duża pod koniec lat siedemdziesiątych. Dystans do niego zmniejszył przede wszystkim Gąbin, choć można zaobserwować to głównie dzięki rejestrowi

⁸⁸ W 1564 r. w Bolimowie wzmiankowano cztery osoby palące gorzałkę i sześć osób szynkujących gorzałkę; Lustracje. 1959, s. 68.

⁸⁹ Filipczak W. 2016, s. 13–15.

⁹⁰ Rutkowski H. 1973, s. 119; Słomski M. 2016, s. 141.

⁹¹ Rutkowski H. 1973, s. 119.

⁹² Filipczak W. 2016, s. 13–15.

⁹³ Rutkowski H. 1973, s. 120; Zajackowski S. 1976.

z 1579 r. Spalony tuż przed poborem 1563 r. nie był w stanie odegrać wtedy głównej roli. Warto zauważyć, że niektóre z miast położonych przy granicach województwa, jak Kutno, Głowno, Mogielnica i Nowe Miasto (pomijając sam Łowicz) również potrafiły przynajmniej w jednym roku podatkowym wnieść do skarbu stosunkowo duże pieniądze w skali analizowanego obszaru.

Rodzi to pytanie o wpływ miast położonych po drugiej stronie granicy województwa. Nie wszystkie bowiem rawskie ośrodki przygraniczne potrafiły poradzić sobie z istnieniem w sąsiedniej jednostce administracyjnej miasta usytuowanego przy granicy z omawianym terenem. Na pograniczach położona była bowiem część najmniejszych rawskich ośrodków. Na niekorzyść Kiernozia i Pacyny wpływały zapewne nie tylko miasta większe (Łowicz, Kutno, ewentualnie Gostynin), ale także konkurencja bliżej położonych miast mniejszych z woj. rawskiego (Osmolin i Trąbki) i woj. łęczyckiego (Oporów i Żychlin, zgodnie z badaniami K. Borody również wykazujących bardzo małe wpływy podatkowe z województwa, w którym się znajdowały). Właśnie w północno-zachodniej części woj. rawskiego znajdowały się najgorzej rozwinięte ośrodki. Nie wiele lepiej funkcjonowały Budziszewice i Jeżów, położone w południowo-zachodniej części województwa. W ich wypadku można domyślać się nie tylko silnego oddziaływania Rawy, ale także Brzezin położonych kilka kilometrów na zachód od nich w woj. łęczyckim. Jeżów znajdował się mniej więcej w połowie odległości między Rawą a Brzezinami, a oprócz niego na obszarze tym nie było innego miasta. Również przy Głownie należałoby wziąć pod uwagę wpływ Brzezin, ale też Strykowa, Bratoszewic, może też Bielaw i Soboty w woj. łęczyckim, choć wydaje się, że przynajmniej na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. wszystkie te miejscowości prezentowały zbliżony poziom rozwoju i możliwości podatkowych. Trzeba jednak wspomnieć też o Kutnie i Nowym Mieście, które pomimo istnienia w ich bezpośrednim sąsiedztwie konkurujących ośrodków, Łąkoszyna (woj. łęczyckie) i Łęgonic (woj. sandomierskie), zdołały zdominować te miejscowości⁹⁴.

Czy wpływ na znaczenie miasta miał rodzaj własności nad danym ośrodkiem? Raczej nie. Do króla należały i te największe miasta województwa (Rawa, Sochaczew, także Gostynin i Gąbin), średnie (Bolimów i Mszczonów), jak i te z trudem rozwijające się (Budziszewice, Osmolin). Choć arcybiskupi Łowicz był najważniejszym z miast analizowanego obszaru, tak inne miasto ordynariuszy z Gniezna, Skierniewice, rozwinęło co najwyżej średni potencjał podatkowy. Wynikało to głównie z braku w tym ośrodku stałej rezydencji arcybiskupiej, ale wpływ też zapewne miało położenie między Łowiczem a Rawą. Pewną rolę odgrywała Mogielnica, ale już Jeżów, a zwłaszcza Biała, były ośrodkami małymi lub balansującymi na granicy miejskiego charakteru. Jedynie w przypadku miast szlacheckich można by pokusić się o stwierdzenie, iż nie było wśród nich naprawdę dużych ośrodków, choć pozycja Nowego Miasta i Kutna była porównywalna z częścią większych miast królewskich. Ośrodki szlacheckie stanowiły jednak większość miast małych (Głowno, Trąbki) i najmniejszych (Grodzisk, Kiernozia, Pacyna).

Próba analizy zróżnicowania sieci miejskiej w nowożytnym woj. rawskim została przedstawiona na przykładzie rejestrów poborowych. Wykorzystanie tego rodzaju źródła ma swoje istotne zalety poznawcze, ale pozostawia również pewien niedosyt. Niedosyt może budzić także brak próby wyjścia poza to źródło. Badania nad siecią miejską można by oczywiście uzupełnić, jednak wydaje się, że nie jest to możliwe w przypadku tekstu pomyślanego jako

⁹⁴ Przypuszczenia artykułuję na podstawie analiz K. Borody; Boroda K. 2016a, s. 412, 509–514, 574–580. Zob. też ostatnio wstępne rozważania na temat zbyt małej odległości między miastami Słoń M. 2025, s. 407–419.

artykuł naukowy. Na pewno wpływ na rozwój miast miał kontekst osadniczy, liczba wsi znajdujących się wokół omawianych ośrodków, usytuowanie na skraju większych kompleksów leśnych, dokładniejsza analiza przebiegu szlaków i dróg handlowych, uwzględnienie warunków hydrograficznych, w końcu: dokładniejsze porównanie z miastami sąsiadującymi jednostek administracyjnych. Przedstawione powyżej rozważania i wnioski z ostatniego akapitu pracy należy traktować jako uzasadnione, choć na pewno nie wyczerpujące możliwości tak postawionej problematyki. Taki był też cel artykułu: spojrzeć na miasta i miasteczka rawskie wykorzystując rejestry poborowe. Dokładniejsze zbadanie zagadnienia jest możliwe i wymaga dalszych studiów uwzględniających m.in. zagadnienia wymienione wyżej.

Sieć miejska woj. rawskiego w świetle obu rejestrów jawi się jako złożona z dwóch głównych miast (Łowicz i Rawa), jednego zbliżającego się do nich potencjałem (Sochaczew), pięciu aspirujących do roli ważniejszych w skali województwa ośrodków (Gąbin, Kutno, Mogielnica, Nowe Miasto, trzeba tu jednak zaliczyć też Gostynin), sześciu ośrodków o lokalnym znaczeniu głównie dla najbliższego zaplecza (Bolimów, Głowno, Jeżów, Mszczonów, Skierniewice, Trąbki) oraz sześciu miejscowości (Biała, Budziszewice, Grodzisk, Kiernozia, Osmolin i Pacyna), które z trudem utrzymywały miejski status społeczno-prawny.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu], AV [Acta Visitationum], sygn. 1.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], dz. I, sygn. 22, 48, 49, 62, 70. <https://atlasfontium.pl/archiwum-skarbu-koronnego/>
AGAD, MK [Metryka Koronna], sygn. 139.

Źródła i opracowania publikowane

- Archiwum. 1897. *Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie*, wyd. B. Gorczak, 5, Lwów.
Baranowski Bohdan. 1975. *Powiat rawski w XVI–XVIII w.*, [w:] *Powiat rawski. Zarys dziejów do końca 1973 r.*, red. S.M. Zajączkowski, Łódź, s. 135–197.
Bartoszewicz Agnieszka. 1997. *Mogielnica. Z dziejów małego miasta mazowieckiego w późnym średniowieczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, 3, 1, s. 211–223.
Boroda Krzysztof. 2016a. *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok.
Boroda Krzysztof. 2016b. *Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego zróżnicowania poziomu produkcji piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.*, „Studia Geohistorica”, 4, s. 66–80. <https://doi.org/10.12775/SG.2016.06>
Choińska-Mika Jolanta. 1989. *Dzieje Grodziska Mazowieckiego od XIII do XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, red. J. Kazimierski, Warszawa, s. 119–133.
Ćwikła Łukasz. 2023. *Z dziejów miast i wsi na terenie dawnego powiatu orłowskiego do schyłku epoki jagiellońskiej — wybrane przykłady*, [w:] *Miasto i wieś na przestrzeni dziejów w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze, s. 96–106.
Dunin-Wąsowiczowa Anna. 1973. *Podziały administracyjne*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, 2: Komentarz. Indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa, s. 35–63.

- Fijałkowski Paweł. 1999. *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV–XVIII w.*, Warszawa.
- Filipczak Witold. 2016. *Bolimów jako miejsce obrad sejmików województwa rawskiego w XVII–XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki”, 65, s. 11–35.
- Gieysztorowa Irena. 1958. *Mazowieckie akta skarbowe XV–XVII w. Próba odtworzenia układu*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa, s. 209–217.
- Gieysztorowa Irena. 1962. *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 10, 3–4, s. 575–593.
- Gieysztorowa Irena. 1973. *Charakter i wielkość osad*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, 2: *Komentarz. Indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa, s. 77–87.
- Gochna Michał, Związek Tomasz. 2019. *Spatio-temporal aspects of the extraordinary tax collecting system in Greater Poland (1492–1613)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 80, s. 65–111. <https://doi.org/10.12775/RDSG.2019.03>
- Górny Rafał. 2022. *Dekrety Referendarii Koronnej dotyczące Budziszewic, Goszczyna, Mławy, Wyszogrodu i Warki z lat 1607–1612*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 29, s. 133–170.
- Górska Krystyna. 1957. *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 1, s. 185–189.
- Guldon Zenon. 1966. *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 31, 1, s. 73–79.
- Horbacz Tadeusz J., Lechowicz Zbigniew. 1982. *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki”, 32, s. 275–303.
- Józefcki Jan. 1996. *Ilów — dzieje miasta 1506–1870 r.*, „Żyrardowski Rocznik Muzealny”, 4, 5, s. 7–13.
- Józefcki Jan. 2000. *Mszczonów. Dzieje miasta 1245–1989*, b.m.w.
- Józefcki Jan. 2006. *Życie codzienne ludności województwa rawskiego w latach 1476–1655*, „Rocznik Mazowiecki”, 18, s. 81–103.
- Karpiński Andrzej. 2020. *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współprac. E. Kalinowski, E. Nowosielska, Warszawa.
- Księga. 2016. *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 139 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, 1595*, opr. K. Chłapowski, Warszawa–Bellerive-sur-Allier.
- Lalik Tadeusz. 1973. *Piasечно w dawnej Polsce — XV–XVIII w. Przemiany struktury społeczno-gospodarczej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Piasieczna i powiatu piasieczyńskiego*, red. J. Antoniewicz, Warszawa, s. 9–170.
- Lustracje. 1959. *Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa.
- Lustracje. 1965. *Lustracje województwa rawskiego XVII wieku*, wyd. Z. Kędzierska, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Łukaszewicz Józef. 1863. *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, 3, Poznań.
- Matricularum. 1908. *Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, 3, Warszawa.
- Matricularum. 1912. *Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, 4, 2, Warszawa.
- Matricularum. 1961. *Matricularum Regni Poloniae summaria*, opr. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, red. J. Sawicki, 5, 2, Warszawa.

- Nowak Tadeusz. 2010. *Dzieje Główna do końca XVI wieku*, [w:] *Główno. Dzieje miasta*, red. M. Nartonowicz-Kot, Łódź, s. 15–58.
- Nowak Tadeusz. 2011. *Kutno i Łąkoszyn do schyłku XVI wieku*, [w:] *Kutno poprzez wieki*, 1, red. J. Szymczak, Kutno-Łódź, s. 131–175.
- Pacuski Kazimierz. 2005. *Puszcza Kampinowska w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych (do 1526 r.)*, [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, 3: *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, 1, red. P. Matusak, Izabelin, s. 173–224.
- Pacuski Kazimierz. 2009. *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV i XV wieku. Studium z dziejów osadnictwa i elity władzy na Mazowszu średniowiecznym*, Warszawa.
- Pałucki Władysław. 1965. *Reformy skarbowe sejmu egzekucyjnego 1562/63 r.*, [w:] *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa, s. 301–313.
- Pałucki Władysław. 1973. *Wstęp*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, 2: *Komentarz. Indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa, s. 7–13.
- Pałucki Władysław. 1977. *Dzieje Wiskitek do schyłku XVIII w.*, [w:] *Wiskitki*, red. W. Pałucki, Warszawa, s. 13–64.
- Pawiński Adolf. 1892. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, 5: *Mazowsze*, Warszawa 1892.
- Pazyra Stanisław. 1959. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa.
- Rosin Ryszard. 1984. *Kutno i okoliczne miejscowości do 2. połowy XVI w.*, [w:] *Kutno. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, Warszawa-Łódź, s. 19–48.
- Rutkowski Henryk. 1970. *Rozwój przestrzenny Sochaczewa od XIII do XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej. Studia i materiały*, red. S. Russocki, Warszawa, s. 27–48.
- Rutkowski Henryk. 1973. *Drogi*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, 2: *Komentarz. Indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa, s. 112–120.
- Rutkowski Henryk, Główka Dariusz, Majewski Wiesław. 2005. *Puszcza Kampinowska w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Kampinoski Park Narodowy*, 3: *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, 1, red. P. Matusak, Izabelin, s. 225–291.
- Słomski Michał. 2016. *Zamki arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu, Uniejowie i Opatówku w świetle opisów inwentarzowych z lat 1591–1592*, „Rocznik Łódzki”, 65, s. 139–156.
- Słoń Marek. 2025. *Miasta za blisko siebie*, [w:] *Urbs et societas. Studia ofiarowane Profesorowi Mateuszowi Golińskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. D. Adamska, W. Mrozowicz, S. Rosik, Wrocław, s. 407–419.
- Suproniuk Jarosław. 2021. *Lokalizacja miejscowości*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 8: *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, 2: *Komentarz. Indeksy*, red. M. Gochna, B. Szady, Warszawa, s. 108–145.
- Świeżawski Aleksander. 1970. *Biała Rawska w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki”, 14 (17), s. 373–382.
- Świeżawski Aleksander. 1975. *Rawskie Księstwo Piastów Mazowieckich 1313–1462. Dzieje polityczne*, Łódź 1975.
- Szafran Przemysław. 1966. *Inwentarze czy rejestry poborowe?*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 31, 1, s. 53–71.
- Szczygieł Ryszard. 1989. *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin.
- Szulc Tadeusz. 1988. *Organizacja poboru podatków pokoszyckich do połowy XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 40, 2, s. 63–83.

- Szulist Władysław. 1976. *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne województwa mazowieckiego w XVI — XVIII w.*, „Rocznik Mazowiecki”, 6, s. 325–358.
- Volumina. 2005. *Volumina constitutionum*, 2, 1, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa.
- Wolff Adam. 1957. *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, 1, Warszawa, s. 175–221.
- Zajączkowski Stanisław. 1976. *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław, s. 83–125.
- Zientara Wiesława. 2011. *Ziemia iłowska dawniej i dziś*, Płock.
- Związek Tomasz. 2022. *Mechanizmy poboru podatków nadzwyczajnych na początku XVI wieku na przykładzie kaliskich rejestrów poborowych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 70, 1, s. 3–33. <https://doi.org/10.23858/KHKM70.2022.1.001>